

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ТУРАБОЕВ НОДИРБЕК КАБИЛОВИЧ

ҚУДУРИЙ «МУХТАСАР» АСАРИНИНГ МОВАРОУННАХР ҲАНАФИЙ
ФИҚҲИ РИВОЖИГА ТАЪСИРИ

24.00.03 – Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт

ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

ТОШКЕНТ – 2022

**Исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
Автореферати мундарижаси**

**Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on
islamic sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
исламоведческим наукам**

Турабоев Нодирбек Кабилович

Қудурий “Мухтасар” асарининг Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳи
ривожига таъсири 3

Turaboyev Nodirbek Kabilovich

The influence of Quduri's work «Mukhtasar» on the development of
Movarounnahr Hanafi jurisprudence 21

Турабоев Нодирбек Кабилович

Влияние произведения Кудури «Мухтасар» на развитие
ханафитского фикха в Маварауннахре 37

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ 41

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ТУРАБОЕВ НОДИРБЕК КАБИЛОВИЧ

**ҚУДУРИЙ «МУХТАСАР» АСАРИНИНГ МОВАРОУННАХР ҲАНАФИЙ
ФИҚҲИ РИВОЖИГА ТАЪСИРИ**

24.00.03 – Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2022

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2020.2.PhD/IsI43 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация реферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб-саҳифаси (www.iiu.uz) ҳамда «ZiyoNET» Ахборот-таълим портали (www.ziyounet.uz)да жойлаштирилган.

Илмий раҳбар: **Мухаммадсидиков Мухаммадолим Мухаммадрозик ўғли**
сиёсий фанлар доктори, профессор

Расмий оппонентлар: **Юсупова Нигора Жалолиддин қизи**
юримдик фанлар доктори, доцент

Зиёдов Шовосил Юнусович
тарих фанлари доктори (DSc)

Етакчи ташкилот: **Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти**

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.IsI/Tag/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил «__» декабрь соат __ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел.: (99871) 2440056, Факс: (99871) 2440065, e-mail: info@iiu.uz.)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (119 рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056, Факс: (99871) 2440065, e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация автореферати 2022 йил «__» декабрда тарқатилди.
(2022 йил 18 ноябрдаги 13 рақамли реестр баённомаси).

Д.Р.Махсудов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, тарих фанлари доктори (DSc), доцент

С.А.Рустамий

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филология фанлари доктори (DSc), доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон илм-фани тараққиётида мусулмон ҳуқуқшунос олимлари (فقيه)нинг илмий мероси катта аҳамиятга эга бўлиб, инсонпарвар қонунчиликнинг ривожланишига салмоқли таъсир кўрсатган. Бугунги кунда юзага келаётган ижтимоий муаммоларга ечим топиш, оилавий қадриятларни сақлаб қолишва инсонлар орасидаги молиявий муносабатларни тартибга солишда ислом ҳуқуқи манбаларидан фойдаланиш тақозо этилади. Айни шу масалада ҳанафий фикҳ илми ривожига улкан ҳисса қўшган Абулхусайн Қудурийнинг илмий мероси муҳим ўрин тутди. Унинг ҳанафий фикҳи (الفقه الحنفي) масалаларига доир “Мухтасар” (“مختصر” – “Қисқа матн”) асари муҳимдир. Шу жиҳатдан уламоларнинг ҳанафий фикҳига доир асарларида келган масалаларни бугунги кун жамият ҳаётидаги диний-ижтимоий муаммоларни ечишда қўллаш долзарб аҳамият касб этади.

Дунёнинг илмий-тадқиқот марказларида ислом ҳуқуқи (الفقه) назариялари – усул ал-фикҳ (أصول الفقه) илми доирасида шаръий матнларни тушуниш ва улардан ҳуқуқий нормалар ишлаб чиқиш методлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш бўйича илмий изланишлар олиб борилаётган бўлса, фуруъ ал-фикҳ (فروع الفقه) илмидаги тадқиқотларда манбаларни алоҳида мавзуларга ажратиш, уларда учрайдиган масалаларни далили билан келтириш ҳамда фикҳий йўналишларни қиёсий ўрганиш (الفقه المقارن) ва мавзулар юзасидан таҳлил этишга эътибор қаратилмоқда. Бу жараёндаги тадқиқотларда ҳанафий фикҳи соҳаларидаги манбаларни чуқур ўрганиш ва асл моҳиятини очишга алоҳида эътибор қаратилиб, фуруъ ал-фикҳ илмининг шаклланиши ва ривожланиш тарихи (تاريخ التشريع الاسلامي), ёзилиш услублари, мавзулар ва баён қилинган масалаларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Янгиланаётган Ўзбекистонда диний-маърифий соҳада амалга оширилаётган ислохотлар ҳанафий фикҳи ва мазҳаб уламоларининг илмий-маънавий меросини ўрганиш ҳамда уни жамоатчиликка етказишда кенг имкониятлар яратмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ, олимлар томонидан Бурҳониддин Марғинонийнинг «ал-Ҳидоя» (الهداية – «Тўғри йўл»), Абул Фатҳ Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшанийнинг бола ҳуқуқларини ўзида жамлаган «Жомий аҳком ас-сиғор» (جامع أحكام الصغار – «Бола ҳуқуқлари кодекси») илмий асарининг ўзбек тилидаги изоҳли таржимаси амалга оширилди. Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳ илми ривожига ўзига хос мавқега эга бўлган Абулхусайн Қудурийнинг ҳаёти ва фикҳ илмига оид илмий меросини таҳлил этиш ҳамда олимнинг «Мухтасар» асарининг диний-ижтимоий масалаларни ҳал этишдаги аҳамиятини кўрсатиб бериш муҳим саналади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбир-

лари тўғрисида»ги, 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорларида белгиланган вазифалар ижросини таъминлашда ушбу тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Абулҳусайн Қудурийнинг ҳаёти, фаолияти, илмий мероси Ғарб ва Шарқ шарқшунослари, исломшунос олимлари томонидан тадқиқ этилиб, бу бўйича илмий мақолалар ва рисоалар эълон қилинган. К.Брокельман, Хелмисд Руфр, Роз Гулер, Шулеҳ, Тагиров Руслан ва Нургалеев Рустам каби Ғарб олимлари Абулҳусайн Қудурий ва унинг илмий мероси тўғрисида муҳим маълумотлар берганлар¹.

Шарқ мусулмон олимлари – Хатиб Бағдодий “Тарихи Бағдод”, Шамсиддин Заҳабий “Тазкират ал-хуффош”, Ҳожи Халифа “Кашф аз-зунун”, Абдулхай Лакнавий “ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия” табақот-библиографик асарларида Абулҳусайн Қудурийнинг ҳаёти ва асарлари ҳақида маълумотлар кберганлар. Замоनावий тадқиқотчилар – доктор Саид Бектош, доктор Салоҳ Абулҳож, Самийр Ҳижозий ва Баро Онийларнинг Абулҳусайн Қудурий “Мухтасар”и ва унга ёзилган шарҳлар асосида олиб борган илмий тадқиқотларида ҳамда асарнинг кўплаб қадимий ва замонавий шарҳларида Абулҳусайн Қудурийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар келтирилган².

Туркиялик олимлардан: Ҳасан ибн Абулқосим, Исмоил Муфид Афанди, Амин Муҳаммад Фаҳим Пошо Муфтийзода, Шариф Маҳрибийзода Абу Муҳаммад, Зеунеп Кўркмас, Чихан Дўғон, Ченгиз Каллек, Нажмиддин Гуней кабилар Абулҳусайн Қудурий ҳаёти ва унинг асарлари ҳамда уларнинг кўлөзма нусхалари бўйича тадқиқотлар олиб борганлар. Ҳусаметтин Ванлиўғлу, Абдуллаҳ

¹Brockelmann C. Geschichte der arabischen Literatur. – Supplementband I-III. – Leiden, 1937. – 973 p; Helmsid Rufur, Ehebuch, – Frankfurt: 1832; Roz Guler, Book of Jihad Review and Translation, – Leipzig: 1829; Shulekh, Livre du Jihad, – Paris: 1829; Тагиров Р.Г., Нургалеев Р.М. Комментарии к «Мухтасар аль-Кудури», – Казань: Российский исламский институт, 2016, – 364 с.

² Аҳмад ибн Али ибн Собит Хатиб Бағдодий, Тарихи Бағдод, – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя (йили кўрсатилмаган) –Ж. 4. – 477 б.; Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий, Тазкират ал-хуффош, – Ҳайдаробод: Доират ал-маориф ал-Усманийя, 1958. – 1760 б.; Ҳожи Халифа Мустафо ибн Абдуллоҳ, Кашф аз-зунун ан асомия ал-кутуб вал фунун. – Байрут, Ливан: Дор ихё ат-турос ал-арабий, 2008. – Ж. 2. – 559 б.; Абдулхай Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-исломия, 1896. – Ж. 1. – 262 б.; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулҳож, Бугят ас-соил ала хулосат ад-далоил, – Аммон: Марказ анворал-уламо ли ад-дироса, 2015. – Ж. 1. – 689 б.; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулҳож, Ихтиёрот ал-имом ал-Кудурий лиғойри қавли Аби Ҳанаифа фи мухтасариҳи ал-машхур, – Аммон: Марказ анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2020. – 84 б.; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулҳож, Ихтиёрот Кудурий фи мухтасариҳи ал-муътамада ала усул ал-бино – Аммон: Марказ анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2015. – 77 б.; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулҳож. Ал-Масоил ал-муҳолифа ли расм ал-муфтий фий мухтасар ал-Кудурий, – Аммон: Марказ анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2020. – 77 б.; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулҳож. Манҳаж ал-имом ал-Кудурий фий мухтасариҳи, – Аммон: Марказ анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2020; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулҳож. Табақот кутуб ал-фуқаҳо индаал-ҳанафийя, – Аммон: Марказ анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2020. – 83 б.

Ҳишдўнмез, Фатих Календар ва Эмин Али Юксел кабилар “Мухтасар”нинг машҳур шарҳларидан бири – “ал-Лубаб”ни турк тилига таржима қилдилар³.

Олимнинг ижоди республикамизда алоҳида жиддий тадқиқот доирасида ўрганилмаган бўлса-да, бу борада бир қатор олимлар ва мутахассислар ўз илмий изланишларида маълумотлар келтириб ўтганлар. Хусусан, Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, Абдулҳаким Шаръий Жузжоний, Ҳамидулла Аминов ва Соатмурод Пиримовларнинг илмий тадқиқотларини келтириш мумкин⁴. Мазкур тадқиқотларда алломанинг ҳаёти ва асарлари ҳақида маълумотлар берилган.

Юқоридаги зикр этилган илмий изланишларда Абулхусайн Қудурийнинг ҳаёти ва илмий меросига оид муҳим маълумотлар келтирилган бўлса-да, «Мухтасар» асарининг Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳи ривожига таъсири комплекс тарзда тадқиқ этилмаган.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган А-1-051 – “Исломшунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда соғлом эътиқодни шакллантириш” мавзуидаги илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Абулхусайн Қудурий “Мухтасар” асарининг Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳи ривожига таъсирини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

“фуруъ ал-фикҳ” соҳасининг тараққиёт босқичларини ёритиб бериш;
ҳанафий фикҳида “мухтасар” жанрининг пайдо бўлиши ва ривожланишини очиб бериш;

Мовароуннаҳрда ёзилган фикҳий матнларнинг қиёсий таҳлилин аналга ошириш;

олимнинг фикҳ илми ривожига амалий фаолияти ва илмий меросини ёритиб бериш;

Қудурийнинг ҳанафийлик асосидаги ижтиҳодий қарашларини кўрсатиб бериш;

“Мухтасар” асари манбалари ва ёзилиш услубини илмий асослаб бериш;

манбага ёзилган шарҳлар ва уларнинг хусусиятларини баён қилиш;

“Мухтасар” асарида келтирилган савдо-сотикқа доир масалаларнинг баён қилинишини очиб бериш;

³Cihan Doğan//Kudûrî'nin El-Muhtasar Adlı Eserinin En Eski TürkçeTercümesi//Dil Araştırmaları. 2022. – №. 30. – Б. 139-156; Mustafa Tosun, Kudûrî'nin el-Muhtasar isimlieserindeki rivâyetlerin değerlendirilmesi, Yüksek lisans tezi, – Konya: 2019. – 158 s.; Cengiz Kallek, Müctehid Hanefî alimi, İslâm Ansiklopedisi,– Cild. 26. – S. 321-322; Ferhat Koca, Kudûrî'nin (ö. 428/1037) Hanefî fýkhýna dair eseri, – Cild. 31. – Б. 64-66; Necmeddin Güney, Kudûrî'nin “Şerhu muhtasari l-Kerhi” adli eserinin ‘siyer’ bölümünün edisyon kritiği, Yüksek lisans tezi, – Konya: 2006; Hüsamettin Vanlıoğlu, Fatih Kalender, Emin Ali Yüksel, Abdullah Hiçdönmez, Muhtasar-ı Kuduri Şerhi Lübab Tercümesi 2 Cilt Takım. – İstanbul: Muallim Neşriyat, 2017. – 1232 б.

⁴Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Фикҳий йўналишлар ва китоблар,– Тошкент: Шарқ, 2011. – 303 б.; Аминов Х., Примов С. Ҳанафий фикҳи тарихи, манбалари ва истилоҳлари,– Тошкент: Мовароуннаҳр, 2017. – 400 б.; Жузжоний А.Ш. Маргиноний ва унинг издошлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2000. – 53 б.; Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги, Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари, – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2010. – 255 б.

ҳанафий фикҳий манбалар ёзилишида “Мухтасар” асарининг аҳамиятини илмий асослаб бериш.

Тадқиқотнинг объектини XI-XII асрларда Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳи ривожига ташкил этади.

Тадқиқотнинг предметини Қудурий “Мухтасар” асарининг Мовароуннаҳр ҳанафий мазҳаби, хусусан, фуруъ-ал-фикҳ соҳаси ривожига таъсирдан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда комплекс ёндашув, тарихийлик, мантикийлик, анализ ва қиёсий таҳлил каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Абулхусайн Қудурийнинг «Мухтасар» китоби лафзи қисқа, маъноси кенг ва ишончли бўлгани сабабли ҳанафий фикҳида қисқа матнлар (مختصر) жанрининг шаклланишига асос бўлгани исботланган;

“Мухтасар”да ҳанафий мазҳаби асосчиларига мувофиқ бўлмаган ҳолда 4 ўринда ўз ижтиҳоди билан асл қоидалар (أصول الفقه)га таяниб ва 6 ўринда “расм ал-муфтий” (رسم المفتي) қоидасига кўра фатво (فتوى) берганлиги билан муаллифнинг мужтаҳид олим экани исботланган;

Мовароуннаҳр фақиҳлари томонидан XI-XV асрларда ёзилган 5 та мўътамад (“معتمد” “ишончли”) матнлар: “Бидоят ал-мубтадий”, “ал-Виқоя”, “ан-Нуқоя”, “Тухфат ал-фуқоҳ”, ва “Канз ад-дақоик” каби асарларга айнан Қудурийнинг “Мухтасар”и манбавий асос бўлиб хизмат қилгани аниқланган;

“Мухтасар”да “Зоҳир ар-ривоя” (“ظاهر الرواية” - “Энг ишончли ривоят”) масалалари доирасида 15 ўринда Абу Ҳанифанинг эмас, балки, катта шогирдларининг фатволари ихтиёр қилинган бўлиб, улардан 8 тасига ҳанафий мазҳабида амал қилиб келинаётгани “Ҳидоя” ва бошқа мўътамад (“معتمد” “ишончли”) манбалар асосида далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

фикҳ фанининг асосий соҳаларидан бўлган фуруъ ал-фикҳ илмидаги “мухтасарнавислик” жанрининг шаклланиши ва ривожланишида Абулхусайн Қудурий ва кейинги даврларда мовароуннаҳрлик фақиҳларнинг хизматлари катта бўлгани, уларнинг соҳага оид асарлари ҳанафийлик мазҳабидаги асосий манба сифатида мусулмон дунёсида кенг тарқалгани асослаб берилган;

олимнинг илмий фаолияти тарихий ва илмий манбалар асосида тадқиқ этилиб, унга нисбат берилган 8 та асар аниқланган бўлиб, уларнинг 7 таси фуруъ ал-фикҳнинг турли соҳалари: мазҳаблараро ва мазҳаб ичидаги ихтилофли масалалар баҳси, қозиларнинг фаолиятини тартибга солиш, шарҳ, мухтасар матнҳамда битта асари ҳадислар тўплами эканлиги аниқланган;

фуруъ ал-фикҳ илмидаги “мухтасар” матнлар 3 турга бўлиниб, биринчиси – муайян асарларга таянмаган мустақил матн, иккинчиси – бир асарнинг мухтасари ва учинчиси – бир нечта асарнинг мухтасари ҳисобланиб, Қудурийнинг асари биринчи турга оид мустақил матн эканлиги аниқланган;

Абулхусайн Қудурий ўзининг асарида аввалги матнларда қўлланилмаган манбани қисқартиришнинг икки услубини қўллаган бўлиб, биринчиси, аввал зикр қилинмаган боблардаги маълумотларга ишора қилиш, иккинчиси, аввал зикр

қилинган боблардаги маълумотларга ишора қилиш эканлиги аниқланган ва кейинги даврларда яратилган мухтасар китобларларда бу услубдан унумли фойдаланиш йўлга қўйилгани исботланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончилиги «Мухтасар» асарининг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлөзмалар фондида №.4836 ва №.8554 инвентарь рақами остида сақланаётган кўлөзма нусхалари ҳамда 2014 йил Саид Бектош томонидан амалга оширилган замонавий нашрига таянилгани, далиллар билан асослангани, замонавий қиёсий-тарихий усуллардан фойдаланилгани ҳамда Шарқ ва Ғарб исломшунослик мактабларида шаклланган қатор илмий тадқиқот усулларидан фойдаланилгани, тадқиқот натижаларининг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти унда баён этилган Абулхусайн Қудурийнинг Мовароуннаҳр ислом илмлари ривожига ўрни ҳамда «Мухтасар» асарининг ҳанафий фикҳи илмида муҳим манба эканлиги борасидаги илмий-назарий хулосалар соҳага оид келгуси илмий тадқиқотларга асос бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти улардан олий ва ўрта махсус диний таълим муассасаларида ўқитиладиган «Ислом тарихи ва манбашунослиги», «Ўрта Осиёда ислом тарихи», «Исломшунослик», «Ислом ҳуқуқшунослиги», «Ислом ҳуқуқи методологияси», «Ислом ҳуқуқи асослари», «Классик фикҳий матнлар (фуруъ ал-фикҳ)», «Мовароуннаҳр алломалари» каби фанлар мазмунини янги назарий ишланмалар билан бойитишда, соҳага оид факультатив дарслар, семинар машғулотлари ва махсус курсларни ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкинлиги билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Абулхусайн Қудурий «Мухтасар» асарининг Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳи ривожига таъсири бўйича олиб борилган тадқиқот натижасида ишлаб чиқилган таклиф ва илмий-амалий тавсиялар асосида:

Абулхусайн Қудурийнинг «Мухтасар» китоби лафзи қисқа, маъноси кенг ва ишончли бўлгани сабабли ҳанафий фикҳида қисқа матнлар жанрининг шаклланишига асос бўлгани ҳақидаги хулосалар Дин ишлари бўйича қўмитанинг буюртмаси асосида тайёрланган «Ислом энциклопедияси» мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2022 йил 5 октябрдаги 02-03/7585-сон маълумотномаси). Натижада, шариатнинг асосий манбаларидан бўлган фикҳий матнларни тушуниш ва уни тўғри талқин қилиш ҳақида тасаввур ҳосил бўлишига хизмат қилган;

Мовароуннаҳр фақиҳлари томонидан 5 та мўътамад (“معتمد” “ишончли”) матнлар: “Бидоят ал-мубтадий”, “ал-Виқоя”, “ан-Нуқоя”, “Тухфат ал-фуқоҳо”, “Канз ад-дақоик” XI-XV асрларда ёзилган бўлиб, уларнинг барчасига айнан Қудурийнинг “Мухтасар”и асос бўлиб хизмат қилгани далилланган ҳақидаги хулосалар буюртма асосида тайёрланган «Ҳанафий фикҳидан зарур масалалар»

номли китоб мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон мусулмонлар идорасининг 2022 йил 5 октябрдаги 2535-сон маълумотномаси). Натижада, фикҳ илмида таълим учун энг қулай ва самарали бўлган мухтасар асарлар таснифи ҳамда уларнинг умумий ва хусусий жиҳатлари таништириш ишига кўмаклашган;

“Мухтасар”да ҳанафий мазҳаби асосчиларига мувофиқ бўлмаган ҳолда 4 ўринда ўз ижтиҳоди билан асл қоидалар (أصول الفقه)га таяниб ва 6 ўринда “расм ал-муфтий” (رسم المفتي) қоидасига кўра фатво берганлиги билан муаллифнинг мужтаҳид олим экани ҳамда “мухтасар” жанрининг ислом илмларидаги аҳамияти ҳақидаги илмий хулосалар Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази буюртмаси асосида тайёрланган “Ўрта аср шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий-фалсафий мероси” номли китоб мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2022 йил 09 ноябрдаги 02/626-сон маълумотномаси). Натижада, ҳанафий олимларнинг ислом ҳуқуқи назариялари шаклланишидаги ўрни ва хизматлари ҳақидаги маълумотлар илмий жамоатчиликка етиб боришига хизмат қилган;

“Мухтасар”да “Зоҳир ар-ривоя” (“ظاهر الرواية” - “Энг ишончли ривоят”) масалалари доирасида 15 ўринда Абу Ҳанифанинг эмас, балки катта шогирдларининг фатволари ихтиёр қилингани аниқланган ва улардан 8 тасига ҳанафий мазҳабида амал қилиб келинаётгани “Ҳидоя” ва бошқа мўътабар манбалар асосида далилланган ва фикҳ илмидаги мухтасар матнлар ва уларнинг шаклланишига оид маълумотлар Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан буюртма асосида тайёрланган “Буюк юрт алломалари” номли китоб мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2022 йил 26 августдаги 01-07/138-сон маълумотномаси). Натижада китобхонлар аллома асарлари мазмун-моҳияти билан яқиндан таништирилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари жами 9 та – 6 та халқаро ва 3 та республика илмий-амалий анжуманларида апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 16 та илмий иш, шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 7 та мақола, улардан 4 таси республика, 3 таси хорижий илмий журналларда чоп этилган. 3 та маҳаллий ва 6 та хорижий анжуман тўпламларида тезислар эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми 134 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланиб, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, ўрганиш объекти ва предмети аниқланган. Тадқиқотнинг фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, ишнинг илмий янгилиги ҳамда амалий натижалари баён этилган. Олинган натижаларнинг ишончилиги асосланган ҳолда уларнинг назарий ва амалий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, ишнинг апробацияси, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Ҳанафий фикҳи ривожини тадқиқ этишнинг назарий-методологик асослари”** деб номланган биринчи бобининг *«Фуруъ ал-фикҳ» соҳасининг тараққиёт босқичлари*га бағишланган бандида ҳанафий мазҳабининг шаклланиши, фуруъ ал-фикҳ соҳасига доир асарлар ёзилиш тарихи баён қилиниб, уларни икки даврга кўра таснифи амалга оширилган. Биринчиси, мазҳабнинг шаклланишига асос бўлган уч даражадаги асарлар бўлиб, улар “Зоҳир ар-ривоя” (“Усул” ҳам дейилади), “Наводир” (Нодир ривоятлар) ва “Навозил” (янги фатволар) деб номланган. “Зоҳир ар-ривоя” Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний томонидан жамланган фатволар бўлиб, у олти китобдан иборат. Ривоят йўлининг жуда ишончилиги эътиборидан биринчи даражада баҳоланган. “Наводир” эса, Муҳаммад ва шу авлод шогирдлар томонидан жамланган фатволардир. Ривоятининг саҳиҳлигига кўра, иккинчи ўринда туради. “Навозил”лар Абу Ҳанифанинг неvara шогирдларидан бошлаб, XII асргача бўлган олимлар томонидан яратилган бўлиб, унда аввалги иккитасида амалга оширилмаган масалалар ҳақидаги фатволар жамланган. Буларнинг охиригиси Садр Шаҳиднинг (1090-1141 й.) “ал-Воқеот” асаридир. Бу уч даражадаги манбалар ҳанафий мазҳабининг асоси бўлиб хизмат қилган.

Иккинчиси, юқоридаги синфга кирмаган фикҳий асарлар икки услубга кўра тасниф қилинган. “Навозил”га оид фатво китоблари ёзилган даврда ва кейинчалик фақиҳлар томонидан фуруъ ал-фикҳга доир кўплаб асарлар яратилган бўлиб, улар юқоридаги уч даражадаги манбаларнинг масалаларини ўзида жамлаган ва фикҳ илмидаги турли жанрларни шакллантирган. Тадқиқотда бу асарлар икки услубга кўра тасниф қилинган.

Дастлабкиси, “мўътабар” (эътиборли) ва “ғойри мўътабар” (эътиборсиз)га ажратиш услуби, кейингиси, “мўътамад” (ишончли), “мақбул” (қабул қилинган) ва “мардуд” (рад қилинган) деб аталган турларга бўлиб тасниф қилиш услубидир. Ҳанафий мазҳабида алоҳида услубга кўра шаклланган 6 та жанрдаги асарлар тадқиқотга жалб қилинган. Улар: “матнлар” ёки “мухтасарлар”, “шарҳлар”, “ҳошиялар”, “мабсутлар”, “мухитлар” ва “фатволар”дир.

Таснифлашда, дастлаб, фикҳий асарлар жанрига кўра ажратилиб, уларга таъриф берилган. Сўнг ундаги масалаларнинг “Зоҳир ар-ривоя” фатволарига мувофиқлиги, ибораларнинг тушунарлилиги, муаллифнинг илмий салоҳияти даражаси каби омиллар эътиборга олинган.

«Мухтасар» жанрининг пайдо бўлиши ва ривожланиши» деб номланган иккинчи бандда фикҳ китоблари орасидаги “мухтасар” матнларнинг яратилиши учун юзага келган тарихий зарурат, шаклланиш ва ёзилиш услуби ҳақида сўз боради. Бу жанрнинг луғавий ва истилоҳий таърифлари таҳлил қилинган. Фикҳий истилоҳ сифатида “мухтасар” ва “матн” сўзларининг умумий ва алоҳида маънолари ёритиб берилган. Фикҳ илмидаги “мухтасар” китоблари уч турга бўлинади. Биринчиси: асли мухтасар бўлган асарлар бўлиб, унга Қудурийнинг “Мухтасар”и киради. Муаллиф бу ҳақда изоҳ бермаган. Иккинчиси, муайян бир асарнинг қисқартмаси бўлган асарлар, унга Абул Баракот Насафийнинг “Канз ад-дақоик” Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг “ан-Нуқоя” каби асарлар киради. Насафий бу асарни ўзининг “ал-Вофий” асаридан қисқартириб олган. Убайдуллоҳ ибн Масъуд эса ўз асарини бобоси Маҳмуд ибн Содруш-шарийъанинг «Викоят ар-ривоя фий масоил ал-Ҳидоя» номли китобини қисқартириш орқали яратган. Учинчиси, бир нечта манбаларнинг қисқартмаси бўлган китоблардир. Унга Бурҳониддин Марғиноний “Бидоят ал-мубтадий” асари киради. Ушбу асарга икки китобни асос қилиб олди. Бири Қудурийнинг “Мухтасар”и, иккинчиси Муҳаммад Шайбонийнинг “ал-Жомеъ ас-сағир” асаридир.

Тадқиқот натижасига кўра, жанрнинг шаклланиши икки даврга ажратилган. Биринчиси, Муҳаммад Шайбонийнинг “ал-Жомеъ ас-сағир” Таҳовийнинг “Мухтасар”, Ҳоким Шаҳиднинг “ал-Кофий” ва Кархийнинг “Мухтасар” асарлари яратилган давр бўлиб, ривоятларининг саҳиҳлиги жиҳатидан пухта бўлса-да, жанр сифатида мукамал эмас эди. Иккинчиси, “Мухтасар” ва ундан кейин ёзилган шу жанрдаги асарлар ёзилган давр бўлиб, у тўлиқ шаклланди ва матннинг қисқа бўлиши, ишончли манбаларга асосланганлиги, асосий масалаларни қамраб олиши, ҳукмларнинг ўзи билан чекланиши, тушунарли бўлган қисқа иборалар билан ифодаланиши каби шартларни ўзида мужассам қилди. Абулхусайн Қудурий аввалги ёзилган матнларнинг услубини ривожлантирди ва унинг мукамал шаклланишини охирига етказди. Кейинги асарларда ҳам ўнлаб ишончли матнлар ёзилди. Уларга Қудурийнинг “Мухтасар”и асос қилиб олингани аниқланган.

Биринчи бобнинг *«Мовароуннаҳрда ёзилган фикҳий матнларнинг қиёсий таҳлили»* деб номланган учинчи бандида Абулхусайн Қудурийнинг «Мухтасар» асарида ҳукмларнинг баён этилиш тартиби, ундаги айрим масалалар Мовароуннаҳрда яратилган ҳанафий мазҳабидаги мўътабар манбалар билан қиёсий таҳлил қилинди. Мовароуннаҳр фақиҳлари: Бурҳониддин Марғинонийнинг “Бидоят ал-мубтадий”, Тожуш шарийъа Маҳмуд ибн Содруш шарийъанинг “ал-Викоят”, Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг “ан-Нуқоя”, Алоуддин Самарқандийнинг “Тухфат ал-фуқоҳо”, Абул Баракот Насафийнинг “Канз ад-дақоик” асарлари тадқиқотга жалб қилинди.

Матннинг қисқа бўлиш шартига ҳамма мухтасарлар мос келади. Фақат “ал-Кофий” ва “Тухфат ал-фуқоҳо” асарлари бошқаларига қараганда кенг баён қилинган. Мазҳабнинг ишончли манбаларига асосланганлиги, фақат ҳукмларнинг ўзи билан чекланиши, кўп маълумотларни ўзида акс эттирган

қисқа иборалар билан ифодаланиши кўра ҳамма мухтасарлар бу шартга мувофиқ келади. Мухтасарлар орасида “ан-Нуқоя”да жумлаларнинг қисқартиришга кўп эътибор берилгани сабабли мураккабликни юзага келтирган. Қолган матнларда иборалар содда тилда баён қилинган. “ал-Викоя” ва “ан-Нуқоя” асарлари “ал-Ҳидоя” масалаларига чекланганлиги учун унда фароиз, яъни мерос мавзуси келтирилмаган. Бошқа ҳамма матнларда бу бўлим баён қилинган.

Ҳанафий мазҳабининг машҳур асари “ал-Ҳидоя” ва унинг матни бўлган “Бидоят ал-мубтадий” “Мухтасар” билан батафсил қиёсланди. Тадқиқотга кўра, “Мухтасар”даги фароиз китоб (бўлим)идан бошқа масалаларнинг ҳаммаси “Бидоят ал-мубтадий”да мукамал келтирилган. Қўшимча тарзда Муҳаммад Шайбонийнинг “ал-Жоме ас-сағир” асарида келган масалалардан баён қилинган. “Мухтасар” 66 бўлимдан иборат бўлса, “Бидоят ал-мубтадий” 58 та бўлимдан иборат бўлиб, бу айрим бўлимларнинг яхлитлангани сабабли юзага келган. Боблар “ал-Жоме ас-сағир” тартибига мувофиқ амалга оширилган. Тожуш шарийа Маҳмуд ибн Содруш шарийанинг “ал-Викоя” асарида “ал-Ҳидоя”нинг ҳамма масалаларини мухтасар шаклда баён қилган ва унга айрим ўринларда қўшимча қилганлиги тасдиқланди.

Диссертациянинг «**Абулхусайн Қудурийнинг ханафий мазҳаб ривожига қўшган ҳиссаси**» деб номланган учинчи бобининг биринчи банди *“Олимнинг фикҳ илми ривожидagi амалий фаолияти ва илмий мероси”* тадқиқига бағишланиб, унда Абухусайн Аҳмад ибн Муҳаммад Қудурий ал-Бағдодий ал-Ҳанафийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти, устоз ва шогирдлари борасидаги маълумотлар қиёсий таҳлил этилиб, олимнинг биографияси тикланган. Фақиҳ Бағдодда яшаб, ўша ерда илмий фаолият олиб боргани ҳамда 973 йилда туғилиб, 1037 йилда вафот этгани аниқланган. Олим амалий фаолияти ва ёзган асарлари орқали мазҳаб ривожига сезиларли ҳисса қўшган.

X-XI асрлар Бағдодда мазҳаблар ва фирқалар ўртасида баҳс-мунозаралар ривожланган эди. Фуруъ ал-фикҳ ва усул ал-фикҳ соҳаларини ўзида мужассам қилган хилоф илми, яъни қиёсий ҳуқуқшуносликда Қудурий амалий ва назарий жиҳатдан ханафий фикҳи ривожиди сезиларли из қолдирди. Ироқда ханафийлар ва шофеъийлар умумий ҳудудларда яшар ва кўп ҳолатларда ўзаро ихтилофли масалаларда мунозаралар бўлган. Қудурий ханафий мазҳабининг афзалликларини исботлаш учун шофеъийларнинг катта уламоларидан Абу Тоййиб Табарий ва Абу Ҳомид Исфароиний каби олимлар билан мунозаралар олиб борган. Олим ақл-заковати ва салоҳияти туфайли мазҳаб ҳимоясида улкан ютуқларга эришган.

Абулхусайн Қудурий 8 та асарнинг муаллифи ҳисобланади. “Ат-Тажрид”, “ат-Тақриб”, “ат-Тақриб ас-сани” ва “Масоилул хилоф байна асҳобина” номли китоблари фикҳнинг мунозара жанрида ёзилган. “Шарҳи Мухтасар ал-Кархий” мазҳабнинг мўътабар асарларидан бири “Мухтасар ал-Кархий”нинг мукамал шарҳидир. “Адабул қозий ала мазҳаби Аби Ҳанифа” асарида қозилик шартлари ва фаолияти баён қилинган. “Жузъ фи ал-ҳадис” олимнинг ҳадисга бағишланган ягона асари ҳисобланади. Унинг “Мухтасар” китоби фуруъ ал-

фикҳ масалаларини ўзида жамлаган матндир. Ушбу асарнинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг асосий фондида 6 та кўлёзма, 5 та тошбосма ва унга ёзилган шарҳларининг 3 та кўлёзма, 2 та тошбосма нусхалари тадқиқотга жалб қилинди.

“Қудурийнинг ҳанафийлик асосидаги ижтиҳодий қарашлари” деб номланган иккинчи бандда олимнинг ҳанафий мазҳабидаги мартабаси турли қарашлар асосида баён қилинган. Ибн Камол Пошо (ваф. 1534 й.), Ибн Обидин каби уламолар уни фақиҳлар табақасидаги бешинчи мартабада эканлигини айтиб ўтганлар. Бу таснифда Қудурийни “бу афзал” ва “бу саҳиҳроқ” ва “бу инсонлар учун яхшироқдир” деган қавли билан баъзи ривоятларни бошқасидан афзаллигини ажратадиган тоифалардан дейилган. Шунга кўра, Абулҳусайн Қудурийнинг “Мухтасар” китоби ҳанафий фикҳида фойдалилик жиҳатидан иккинчи табақадаги Муҳаммад Шайбоний ва учинчи табақадаги Таҳовий, Абулҳасан Кархий каби фақиҳлар асарларига ижобий маънода муносиб рақобат қила олганлиги таъкидланган. X-XI асрларгача ёзилган фикҳий матнлар ичида ҳозирга қадар фақатгина унинг “Мухтасар”и кенг фойдалаланиб келинаётгани ҳам бунга далил бўлади.

Доктор Салоҳ Абулҳож олимни мазҳаб ичидаги мужтаҳид бўлган деб ҳисоблайди. “Мухтасар”да ҳанафий мазҳаби “Зоҳир ар-ривоя” (“ظاهر الرواية” - “Энг ишончли ривоят”) масалаларига хилоф равишда 4 ўринда ўз ижтиҳоди билан “усул ал-фикҳ” (асл қоидалар)га таяниб ва 6 ўринда “расм ал-муфтий” (رسم المفتي) қоида­сига кўра фатво берганлигини қайд қилади. Асарда “Зоҳир ар-ривоя” масалалари доирасида 15 ўринда Абу Ҳанифанинг эмас, балки катта шогирдларининг фатволари ихтиёр қилинган бўлиб, улардан 8 тасига ҳанафий мазҳабида бугунги кунга қадар амал қилиб келинмоқда. Олимнинг бу хатти-ҳаракатлари кейинги давр фақиҳлари томонидан танқид қилинмаган. Балки улар айрим масалаларда унга иттифоқ қилишган. Бу унинг мазҳаб ичидаги масалаларда ижтиҳод салоҳиятига эга олим бўлганлигини яна бир бор таъкидлайди.

Иккинчи бобнинг «*Мухтасар*» асари манбалари ва ёзилиш услуби» деб номланган учинчи бандида Абулҳусайн Қудурий асарига асос бўлган манбалар ҳақида баҳс юритилган. Муаллифнинг ўзи асар манбаси ҳақида маълумот қолдирмаган. Мазҳабнинг назарий асоси бўлган олтита китобни ўз ичига олган “Зоҳир ар-ривоя” масалалари ва ўз даврига қадар бўлган мўътабар матнларга таянганлиги “Мухтасар”нинг уламолар томонидан “мўътамад” (ишончли) деб топилишига сабаб бўлган. Абулҳасан Кархийнинг “Мухтасар”ини шарҳлаганлиги сабабли ўз асарини ёзишда ундан фойдаланган, деб хулоса қилиш мумкин. Абулҳусайн Қудурий Абу Абдуллоҳ Муҳаммаддан таълим олган. У эса Таҳовийнинг “Мухтасар”ини шарҳлаган Абу Бакр Жассоснинг шогирди ҳисобланади. Шунга кўра Қудурий Таҳовийнинг “Мухтасар”идан ўз асарига манба сифатида фойдаланган деб хулоса қилиш мумкин.

“Мухтасар” китобининг бирорта нусхасида муқаддима йўқ. Далиллар баён қилинмаган фақат таҳоратнинг фарзларини баён қилишдан олдин

китобнинг бошида далил бўлган оятни табаррукан келтиради. Яна бир неча ўринда ҳадисдан далил келтирилади. Аксари нусхаларида басмаладан кейин “Таҳорат китоби” бошланади. Баъзиларида ҳамду сано ва саловот ҳам баён қилинган. Асар “Фароиз китоби” билан якунланади. Унинг ибораларининг тузилиши турлича бўлиб, ибодатлар қисми ҳажми кичик ва мужмал бўлиб, ундан кейин батафсил бўлиб боради. “Таров китоби”га етгандан бошлаб, китобнинг охиригача боблар кенг баён қилинган.

Ундан аввалги “мухтасар”ларда такрор масалалалар учраб туриши, оят ва ҳадислардан далиллар келтирилиши билан кейингилардан фарқ қилган. “Мухтасар”нинг икки даврни бирлаштириб турувчи хусусиятлари асарни оят билан бошлаб, кейин икки ўринда оят ва учта ўринда ҳадисни келтириб ўтганлигидир. Бу асар икки давр “мухтасар”лари орасида кўприк вазифасини ўтади.

Абулхусайн Қудурий ўз асарида бир жумлада кўплаб масалаларни қамраб олиш услубини қўллаган бўлиб, бу аввалги давр муаллифларида учрамайди. Шунингдек, тадқиқот натижасида яна 2 усул қўллаганлиги аниқланди: аввал зикр қилинмаган боблардаги маълумотларга ва олдин келган боблардаги маълумотларга ишора қилиш. Жумладан, “Рўза китоби”да қасддан рўзасини очиб юборган кишининг каффоратини келгусида баён қилинадиган “Зиҳор китоби”даги каби бўлади”, деган. Шунингдек, “Музораба китоби”да: “Музораба, баён қилганимиздек, ширкатда дуруст бўлган мол билангина бўлади” деб, “Ширкат китоби”да баён қилинган шартларга ишора қилган. Бу услублардан аввалги мўътабар матнларда фойдаланилмагани аниқланди. Кейинги даврда ёзилган мухтасар китобларда ундан унумли фойдаланила бошланган.

Тадқиқотнинг учинчи боби **«Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳ илми ривожида “Мухтасар” асарининг ўрни»** деб номланиб, унинг *«Манбага ёзилган шарҳлар ва уларнинг хусусиятлари»* деб аталган биринчи бандида асарга ёзилган шарҳлар, хошиялар ва изоҳлар ҳамда уларнинг ўзига хос жиҳатлари очиб берилган. Тадқиқот натижасида «Мухтасар» асарига 104 та шарҳ ва изоҳлар ёзилгани аниқланди. Асар муаллифнинг ҳаётлик давридаёқ катта шуҳрат топган бўлиб, ўша даврнинг ўзида бир нечта шарҳлар битилган. Қудурийнинг шогирди Аҳмад ибн Муҳаммад Ақтоъ (ваф. 1081 й.) “Шарҳи мухтасар ал-Қудурий” (“Катта шарҳ”)⁵ ва “ал-Мукниъ шарҳ мухтасар ал-Қудурий” (“Кичик шарҳ”) асарларини ёзди. Ақтоъ асарда далилларга кенг ўрин ажратган. Шунингдек, Имом Молик ва Имом Шофеъийга хилоф қилган масалаларни далиллар билан муҳокама қилган. Кавсарий бу шарҳ ҳақида: “Албатта бу “Мухтасар”нинг энг яхши шарҳларидандир”, деган⁶.

Мовароуннаҳрдаги вилоятлар ва унга қўшни бўлган ўлкаларга нисбат берилган уламолар томонидан ёзилган шарҳларнинг 19 та эканлиги ва улар ҳижрий тўққизинчи асргача бўлган даврларга доирлиги аниқланган. Маҳмуд

⁵ Абдулғаний ибн ал-Ғунаймий ал-Майдоний, ал-Лубаб фи шарҳ ал-китаб. – Мадина: Дор ас-сирож, 2014. – Ж. 1. – Б. 363.

⁶ Ўша асар. – Б. 365.

Замахшарий (ваф. 1143 й.) “Шарҳи мухтасарил ал-Қудурий” номли шарҳ ёзганлиги маълумотларда келган. Алоуддин Самарқандий (ваф. 1157 й.) “Шарҳи мушкилот Қудурий” номли асар ёзганлиги ҳақида Салоҳ Абулҳож маълумот келтирган.⁷ Бурҳониддин Марғинонийнинг “ал-Ҳидоя” асари ҳам унинг шарҳлари орасида зикр қилинган. Қудурийнинг “Мухтасар”ига шарҳ ёзган фақиҳлар орасида етти нафари ҳаёти давомида унга иккита ва бир нафари учта алоҳида-алоҳида шарҳлар ёзган.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти манбалар ҳазинасида Абулҳусайн Қудурийнинг “Мухтасар” асарига ёзилган шарҳлардан учта кўлёзма ва иккита тошбосма нусхалари топиб ўрганилди.

Учинчи бобнинг «*Асарда келтирилган савдо-сотикқа доир масалаларнинг баёни*» деб номланган бандида савдо-сотик ва унга доир масалалар ҳамда ҳукмлар очиб берилган. Абулҳусайн Қудурий “Мухтасар” асарида савдо ва унга боғлиқ мавзуларни жамият учун энг муҳим нарса деб ҳисоблаганлиги учун ибодат бўлимидан кейин баён қилган. Инсон фақат ибодат қилиб ёки беш вақт намоз ўқиб юрса-ю, лекин унинг инсонлар орасидаги мулкӣ муомалалари тўғри бўлмаса, у мукаммал мусулмон ҳисобланмайди деган қараш асарда устувор бўлган.

Боб номини “Савдолар китоби” деб кўпликада келтирган. Бунда савдонинг бир нечта тури борлигига ишора қилган. Савдонинг тўрт тури бор ва уларнинг ҳар бири ўзига хос ном билан аталади. Улар: бай ал-муқояза; сарф; пул эвазига сотиш; салам савдоси. Муаллиф “Савдо китоби”ни бир нечта бобларга бўлиб баён қилган. Дастлабки бўлимдан кейин “Шарт ихтиёр қилиш”, “Кўришни ихтиёр қилиш”, “Айб ихтиёри”, “Фосид савдо”, “Иқола”, “Муробаҳа ва тавлия” “Рибо”, “Салам савдоси” ҳамда “Сарф” боблари келтирилган. Баъзи нусхаларда сарф мавзуси алоҳида “китоб” қилиб ажратиб қўйилган. Лекин иккисида ҳам номидан бошқа жойлари бир хил.

“Савдолар китоби” бўлимига кириш қисмида: савдонинг дуруст бўлиш шартлари, савдода пулнинг нақд ва насия бўлишидаги ҳолатлар, таом ва донлар савдоси, товарни қоплаб, чамалаб, сиғими номаълум идишда ўлчаб ва вазни номаълум тош билан тортиб сотиш масалалари, ҳайвонлар савдоси, газламалар савдоси, кўчмас мулклар садоси ва мевали дарахтлар савдоси каби масалалар баён қилинган.

«*Ҳанафий фикҳий манбалари ёзилишида «Мухтасар»нинг аҳамияти*» деб аталган учинчи бандда “Мухтасар” ҳанафий фикҳида манба сифатида энг кўп фойдаланилган китоблардан эканлиги очиб берилган. Унга юздан зиёд шарҳ ва ҳошиялар ёзилди. “Мухтасар” мўътамад фикҳий матн бўлиб, ўзидан аввалги мухтасарлардан ёзилиш услуби ва фойдаланишга қулай бўлгани сабабидан унга шарҳлар ёзилишдан ташқари зарурат юзасидан уни асос қилиб бошқа 10 дан ортиқ мўътабар матнлар яратилди. Исҳоқ ибн Муҳаммад (ваф. 1660 й.), Абу Бар ибн Алий (ваф. 1398 й.), Муҳаммад ибн Мустафоибн Закариё (ваф. 1234 й.) ва

⁷ Салоҳ Абулҳож, Табақот кутуб ал-фуқаҳо инда ал-ҳанафийя, – Аммон: Марказ ал-анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2020. – Б.33.

Муҳаммад ибн Асъад ибн Муҳаммад (ваф. 1090 й.) каби олимлар Абулхусайн Қудурийнинг “Мухтасар”и асосида “Назмун ли-мухтасар ал-Қудурий” деган бир хил номдаги манзумалар ёздилар. Абулхусайн Қудурийнинг “Мухтасар”и асосида Муҳаммад ибн Умар ибн Муҳаммад (ваф. 1219 й.) “Кашфу талҳиси мухтасар Қудурий” деб номланган ва Абдурраҳим ибн Муҳаммад (ваф. 1272 й.) “Жавомиъул калим аш-шарифа ала мазҳабил Имом Аби Ҳанифа” номли осонлаштирилган матнлар яратдилар. Асарга Муҳаммад Ошиқ 2004 йилда “ат-Тасҳил аз-зарурий ли масаил ал-Қудурий”, Доктор Муҳаммад Маҳрус 2006 йилда “ал-Изоҳ ва ал-баён аз-зарурий” ҳамда Хусайн Ҳасаний 1911 йилда “Савол ва жавоб” деб номланган савол-жавоб услубидаги асарларни ёздилар. Шунингдек, замонавий тадқиқотчилар томонидан изоҳлар ёзилган ва кўплаб Ғарб тилларига таржималар амалга оширилган. Асарнинг содда баён қилиш услуби, маълумотларга бойлиги ва асосийси, ишончли ривоятларга асосланганлиги уни ҳанафий фикҳида доимо фойдаланадиган манбага айлантирди.

ХУЛОСА

Абулхусайн Қудурийнинг «Мухтасар» асарининг илмий-амалий тадқиқи ва тадқиқотнинг мақсад ҳамда вазифаларидан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Ҳанафий мазҳабининг тўлиқ шаклланиши Абу Ҳанифа ва унинг катта шогирдлари томонидан чиқарилган фатволарнинг китобларга жамланиши билан боғлиқ. Шаръий манбалардан ҳукмларни чиқариш қоидалари ҳақидаги асарлар ёзилиши ва худудларда ҳанафий мазҳабига кўра қозилик ишлари йўлга қўйилиши унинг амалда тараққиётига ва кенгайиши сабаб бўлди. Дастлабки фикҳий китоблар “Зоҳир ар-ривоя”, “Наводир” ва “Навозил” деган уч мартабага бўлинган. Аввалги 2 таси Абу Ҳанифанинг шогирдлари томонидан бир даврда ёзилган бўлиб, бир-биридан ривоятларининг ишончилиги билан фарқланади. Учинчи турдаги китоблар кейинроқ Абу Юсуф ва Муҳаммад кабиларнинг шогирдлари ва кейинги авлод олимлари томонидан XII асрга қадар ёзилган бўлиб, унда Абу Ҳанифа ва асҳоблари томонидан баён қилинмаган масалалар жой олган. “Навозил” турига мансуб асарлар билан параллел равишда ва кейинги даврларда фуруъ ал-фикҳ йўналишида янги услубдаги китоблар яратилди. Уларни 6 та жанрга, ишончилигига кўра эса, икки услубда тасниф қилинди. Биринчиси анъанавий услуб бўлиб, унда асарлар “мўътабар” ва “ғайри мўътабар”га ажратиб тасниф қилинади. Замонавий олимлардан доктор Салоҳ Абулҳож фикҳий манбаларни учга: “мўътамад”, “мақбул” ва “мардуд”га бўлиб тасниф қилишни таклиф қилган. Тадқиқотда фикҳий асарларни иккала услубда тасниф қилиш амалга оширилган.

2. “Мухтасар” услубидаги асарларда истинбот қилинган ҳукмларнинг ўзи далилсиз, тўғридан-тўғри, тартибга мувофиқ баён қилинади. Бундай китоблар қисқа ва кўп маъноларни ўзида қамраб олиши сабаблари фатво берувчи қидирган масалаларни осон топиши ва толиби илм уни ёд олишига қулайлаштиришдир. Истеъмолда “мухтасар” ва “матн” сўзлари бир маънода

ҳамда алоҳида сўз сифатида ҳам ишлатилади. “Мухтасар” асарлар жанр сифатида иккала маънони ҳам ўз ичига олади. Бу услубдаги асарлар таракқиёти икки даврни босиб ўтди: дастлабкиси шаклланиш даври бўлиб, Ҳоким Шаҳиднинг “ал-Кофий”, Жаъфар Таҳовийнинг “Мухтасар” ва Абулҳасан Кархийнинг “Мухтасар” асарлари яратилган босқич; иккинчиси ривожланишнинг якунига етиш даври бўлиб, унда Абулҳусайн Қудурийнинг “Мухтасар”и ва унинг асосидаги матнлар ёзилган босқич.

3. Фикҳий матнларнинг асосий шарти уларнинг қисқа ва лўнда баён қилинишидир. Мовароуннаҳрдаги барча мўътамад матнлар қисқартирилган, фақат “Тухфат ал-фуқаҳо” асари бошқаларига қараганда бироз кенгроқ баён қилинган. “Бидоят ал-мубтадий”, “ал-Виқоя” ва “ан-Нуқоя” асарларида “фароиз китоби” зикр қилинмаган. Мовароуннаҳрдаги мўътамад фикҳий асарлар, асосан, содда ибораларда баён қилинган бўлса, “ан-Нуқоя”да бошқаларга нисбатан қисқартиришга кўпроқ эътибор қаратилиб жумлаларнинг бироз мураккаблигини юзага келтирган. “Бидоят ал-мубтадий”, “Канз ад-дақоиқ”, “Виқоя” ва “ан-Нуқоя” асарларининг муомалот бўлими “Никоҳ китоби” билан бошланади. “Тухфат ал-фуқаҳо” асари Қудурий “Мухтасар”и каби “Савдолар китоби” билан бошланади. Мовароуннаҳрда яратилган “мухтасар” жанридаги мўътамад асарларга Қудурий “Мухтасар”и манбавий асос бўлса-да, бобларнинг тартиби ва жумлаларнинг тузилиши фарқ қилади. Фақатгина “Бидоят ал-мубтадий” асарида Қудурийнинг “Мухтасар”и масалалари ўзгаришсиз баён қилинган.

4. X-XI асрларда Аббосийлар маркази Бағдодда турли фикҳий мактаблар жамланганлиги учун улар ўртасида баҳс-мунозаралар бўлиб турар эди. Абулҳусайн Қудурий ҳанафий фикҳи ҳимоячиси сифатида сахнага чиқди ва кўп маротаба шофеъий олимлар билан самарали илмий баҳслар қилди. Унинг ҳанафий мазҳабини мукамал йўл сифати талқин қилиб олиб борган мунозаралари мазҳабнинг янада ривожланишига омил бўлди. Олимнинг 8 та асари аниқланган бўлиб, улардан “Тажрид”, “ат-Тақриб”, “ат-Тақриб ас-сани” ва “Масоилул хилоф байна асҳобина” деб номланган асарлари мазҳаблараро ва мазҳаб ичидаги ихтилофли масалаларга бағишланган. “Адаб ал-қозий ала мазҳаби Аби Ҳанифа” асари қозиларнинг фаолиятини тартибга солувчи қўлланма ҳисобланади. “Мухтасар” ва “Шарҳ Мухтасар ал-Кархий” асарлари мухтасарнавислик ва шарҳ услубида ёзилган. “Жузъ фи ал-ҳадис” деб номланувчи китоби – ҳадис илмидаги ягона асарида ўзи ривоят қилган ҳадисларни жамлаган. Олимнинг илмий мероси ҳам унинг амалий баҳслари каби ҳанафий фикҳи ривожига ижобий таъсир қилди.

5. Биографик асарларда Қудурий ўз даврининг ҳанафийлари етакчиси сифатида эътироф этилган. Табақот китобларида унинг фақиҳлар орасида таржиҳ қилувчилар, яъни ривоятларнинг афзалини аниқлаб, “бу афзал”, “бу саҳиҳроқ” ва “бу инсонлар учун яхшироқдир”, деган истилоҳлар билан ажратиб берувчилар рутбасида бўлганлиги айtilган. Замонавий тадқиқотлардан келиб чиқиб, “Мухтасар” мазҳабда энг фойдали китоблардан бўлганлиги ва унда 20 дан ортиқ масалаларни усул ал-фикҳ ва расм ал-муфтий қоидаларига кўра, ўз

муносабатини билдирганлиги учун муаллиф мазҳабдаги айрим масалалар доирасида ижтиҳод қилиш салоҳиятига эга бўлган олим эканлиги очиб берилган .

6. Абулҳусайн Қудурий асари, тадқиқот натижасида, унинг “Зоҳир ар-ривоя” ва кейин яратилган Таҳовий, Ҳоким Шаҳид ва Қархийларнинг асарларига асосланганлиги аниқланган. Ундан аввалги “мухтасар”ларда такрор масалалалар учраб туриши, оят ва ҳадислардан далиллар келтирилиши билан кейингилардан фарқ қилган. “Мухтасар”нинг икки даврни бирлаштириб турувчи хусусиятлари асарни оят билан бошлаб, кейин икки ўринда оят ва учта ўринда ҳадисни келтириб ўтганлигидир. Бу асар икки давр “мухтасар”лари орасида кўприк вазифасини ўтади. Қадимий матнлар орасида фақат бу асар фойдаланиб келинаётгани унинг ёзилиш услуби қулай эканлигини исботлайди.

7. Абулҳусайн Қудурийнинг шоҳ асари бўлган “Мухтасар”га бўлган қизиқиш сабабидан 104 та шарҳ ва хошиялар ёзилган. Мовароуннаҳр ва унга туташ ўлкалардан етишиб чиққан уламолар томонидан ёзилган ўн саккизта шарҳ аниқланган ва улар ҳижрий IX асргача ёзилганлиги аниқланди. Асарга бўлган қизиқишининг юқорилиги сабабли шарҳ ёзувчи олимлардан 7 нафари бир-биридан фарқ қилувчи иккитадан шарҳ ёзган бўлса, Абдулқодир ибн Муҳаммад Қураший (ваф. 1373) учта шарҳ ёзганлиги аниқланган. Асарга битилган шарҳлар орасида “ал-Ҳидоя” ҳам юксак даражага эришди.

8. Анъанага кўра, фикҳий асарларда аввал ибодат, кейин муомалот бўлими баён қилинади. Ибодатдан кейин, одатда, савдо-сотик ёки оила масалалари келади. Абулҳусайн Қудурий долзарб деб ҳисоблаб, уни савдо билан бошлаган. Бунинг сабаби жамиятда молиявий олди-берди жуда ҳам муҳим ва нозик иш саналади. Асарда савдо масалаларини баён қилиб, унга зарар берувчи ва бузувчи омилларни келтирган. Савдода инсонларнинг бир-бирига ишончи, омонатдорлик, ваъдага вафо қилиш кабилар асосий тамойиллар сифатида келтирилган. Бу фазилатлар асосий ишлаб чиқариш ва савдода соғлом рақобатни юзага келтиради, товарларни реализация қилишга ишончни юзага келтиради ва чет эл инвестициялари кириб келиши учун хотиржам бўлган муҳитни яратади. Бу эса, жамиятнинг иқтисодий ривожини учун муҳим омиллар ҳисобланади.

9. “Мухтасар” Бурҳониддин Марғинонийнинг “Бидоят ал-мубтадий”, Тожуш шарийа Маҳмуд ибн Содруш шарийанинг “ал-Викоя”, Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг “ан-Нуқоя”, Алоуддин Самарқандийнинг “Тухфат ал-фуқаҳо”, Абул Баракот ан-Насафийнинг “Канз ад-дақоик”, ал-Мавсийнинг “ал-Мухтор”, Музаффаруддин Аҳмад ибн Али Соатийнинг “Мажмаъ ал-баҳрайн”, Ҳожи Али Ҳалабийнинг “Мултақ ал-абхур” ва Абу Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад Қошғарийнинг “Мунят ал-мусоллий” каби матнларига асос бўлганлиги далиллар ёрдамида аниқланган. Булардан бештаси Мовароуннаҳр фақиҳларига тегишли мўътабар асарлардир.

Тадқиқот жараёнида олинган натижа ва хулосалардан келиб чиқиб қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

1. Ислом цивилизацияси ривожда Абулхусайн Қудурий илмий меросининг муҳим аҳамият касб этишини инобатга олиб, Ўзбекистон халқаро ислом академиясида диний-маърифий соҳа мутахассислари учун «Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳ илми ривожда Абулхусайн Қудурийнинг ўрни» номли монография тайёрлаш.

2. «Мухтасар» асари фуруъ ал-фикҳ илмига оид фундаментал манба бўлгани боис, уни Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳамда Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги олий ва ўрта махсус диний билим юртларидаги мавжуд «Фуруъ ал-фикҳ» фанига қўшимча адабиёт сифатида киритиш.

3. Маълумотларнинг изчиллик билан содда услубда баён қилингани ва ишончли манбаларга асосланганлигини инобатга олиб, Ўзбекистон халқаро ислом академиясида фикҳ илмига қизиқувчи юртдошларимизнинг эҳтиёжларини қондириш учун Қудурийнинг «Мухтасар» асарини ўзбек тилига изоҳли таржимасини амалга ошириш.

**SCIENTIFIC COUNCIL DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01.
ON AWARD OF SCIENTIFIC DEGREES AT INTERNATIONAL
ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

TURABOYEV NODIRBEK KABILOVICH

**THE INFLUENCE OF QUDURI'S WORK «MUKHTASAR» ON THE
DEVELOPMENT OF MOVAROUNNAHR HANAFI JURISPRUDENCE**

24.00.03 – Science of Fiqh and Kalom. Theology

**ABSTRACT OF DISSERTATION
OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) ON ISLAMIC SCIENCES**

Tashkent-2022

The theme of the dissertation of the doctor of science (PhD) on history and source studies of Islam was registered by Supreme Attestation Commission of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under B2020.2.PhD/Isl43.

The doctoral dissertation was carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The abstract of the dissertation was posted in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) on the website of the Scientific Council (www.ii.au.uz) and on the website of “ZiyoNet” informational and educational portal at www.ziyounet.uz.

Scientific consultant: **Muhammadsidikov Muhammadolim**
doctor of political sciences, professor

Official opponents: **Yusupova Nigora**
doctor of legal sciences, associate professor

Ziyadov Shovosil Yunusovich
Doctor of History (DSc)

Leading organization: **Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni**

Defense of dissertation will be held on December “___” 2022 at _____ at the meeting of the Scientific Council No.DSc 35/30.12.2019. Isl/Tar/F. 57.01 at the International Islamic academy of Uzbekistan (address: 100011, Tashkent city, A.Kadiri Street, 11. Phone number: (99871) 244 00 56; fax: (99871) 2440065; e-mail:info@ii.au.uz).

Doctoral dissertation is available in the Information Resource Centre of the International Islamic academy of Uzbekistan. (Registration number № 119). Address: 100011, Tashkent city, A.Kadiri Street, 11. Phone number: (99871) 244 00 56)

The dissertation abstract is distributed on “___” December 2022.
(Protocol registered No. 13 dated 18 November 2022).

D.Mahsudov

Chairman of the Scientific Council on award of Scientific Degrees, Doctor of Historical Sciences (DSc), Associate Professor

S. Rustamiy

Secretary of the Academic Council awarding scientific degrees, Doctor of Filology, Associate Professor

Z. Islamov

Chairman of the scientific seminar under the Academic Council awarding, Doctor of Filology, Professor

INTRODUCTION (Annotation of doctoral dissertation (PhD))

Actuality and necessity of research. The scientific heritage of Muslim jurists (فقيه) is of great importance in the development of world science. Islamic jurisprudence (الفقه) (علم) has had a significant impact on the development of humanitarian law. It is necessary to use the sources of Islamic law to solve the social problems that are emerging today, to preserve family values, and to regulate financial relations between people. The scientific heritage of Abulhusayn Quduri, who has contributed greatly to the development of Hanafi jurisprudence, plays an important role in this regard. His work on Hanafi jurisprudence (الفقه الحنفي), «Mukhtasar» («مختصر» – «Brief Text»), is particularly important. From this point of view, it seems relevant to apply the questions that have arisen in the works of scholars of Hanafi jurisprudence when solving religious and social problems in modern society.

Within the framework of Islamic law theories (الفقيه) — usul al-fiqh (الفقه أصول) — scientific research on methods for understanding Sharia texts and developing legal norms from them, as well as identifying their unique features, is being conducted in research centers around the world. The division of sources into separate topics, the evidentiary presentation of the issues found in them, the comparative study of jurisprudence (الفقه المقارن), and the analysis of topics are all important in studies on the science of Furu' al-fiqh (فروع الفقه). Special emphasis is placed in this study on an in-depth examination of sources in the field of Hanafi fiqh and the disclosure of their true essence, as well as research conducted to reveal the history of the formation and development of the science of Furu' al-fiqh (تاريخ التشريع الاسلامي), writing styles, topics, and features of the issues under discussion.

The reforms undertaken in the field of religious education in the context of the modernization of Uzbekistan provide ample opportunities to study the scientific and spiritual heritage of Hanafi jurists and religious scholars and to bring it to the attention of the general public. As a result, the scientists published «al-Hidaya» (الهداية - «The Right Way») by Burhaniddin Marginani, «Jami' ahcom al-Sighor» (الصغار أحكام جامع) («Child Rights Code»). An annotated translation of his work into Uzbek has been completed. The analysis of the scientific heritage of Abulhusein Quduri, who occupies a special position in the development of Hanafi Fiqh science as well as the importance of the work of the scientist «Mukhtasar» in the solution of religious and social issues, will serve as a consistent continuation of research in this field.

This research work serves to a certain extent in ensuring the implementation of the tasks defined in the Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan No. PD-5416 of April 16, 2018 «On measures to radically improve the activities of the religious and educational sphere», No. PD-60 of January 28, 2022 «On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026», PD-2995 of May 24, 2017 «On measures to further improve the system of preservation, research, and promotion of ancient written sources», PD-3080 of June 23, 2017 «On the establishment of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan».

The Relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan. The dissertation was carried out in accordance with the priority direction of the development of science and technology of the republic I. «Formation of the system of innovative ideas in the social, legal,

economic, cultural, spiritual and educational development of the information society and the democratic state and the ways of their implementation».

Level of study of the problem. The life, activities, and scientific heritage of Abulhusayn Quduri have been studied by Western and Eastern Orientalists and Islamists, and scientific articles and brochures have been published. Western scholars such as K. Brockelman, Helmiss Rufer, Roz Güler, Shuleh, and Tagirov Ruslan, Nurgaleev Rustam gave important information about Abulhusayn Quduri and his scientific heritage¹.

Eastern Muslim scholars: «Tarikhi Baghdad» Khatiba Baghdadi, «Tazkirtul Huffaz» Imam Zahabi, «Kashfus Zunun» Haji Khalifa, «Al-Fawud al-Bahia Tarajim al-hanafiyah» Abdulkhanavi, Tabakat's biblical works, Tabakkato Hus, and Husayn's works provides information. Modern researchers, including Dr. Said Bektash, Dr. Salah Abulhoj, Samir Hijazi, and Baro al-Oniy, provided information on Abulhusayn Quduri's life and work in a scientific study based on «Mukhtasar» by Abulhusayn Quduri and comments written on it, as well as in many ancient and modern commentaries to the work².

Among the Turkish scientists: Hasan ibn Abulqasim, Ismail Mufid Efandi, Amin Muhammad Fahim Pasha Muftizadeh, Sharif Mahribizada Abu Muhammad, Zeunep Qorqmas, Chihan Dogan, Chengiz Kallek, Najmuddin Guney, etc. conducted research on the life and works of Abulhusayn Quduri and their manuscript copies. Husamettin Vanlioglu, Abdullah Hisdonmez, Fatih Kalendar, and Emin Ali Yuksel translated one of the famous commentaries of «Mukhtasar» - «al-Lubab» into Turkish³.

Although the work of scientists has not been studied in the framework of serious research in our republic, a number of scientists and specialists in our country have provided information in this regard in their research. In particular, it is possible to cite the scientific research of Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf, Abdulkhaim

¹ Brockelmann C. Geschichte der arabischen Literatur. – Supplementband I-III. – Leiden, 1937. – 973 p; Helmsid Rufr, Ehebuch, – Frankfurt: 1832; Roz Guler, Book of Jihad Review and Translation, – Leipzig: 1829; Shulekh, Livre du Jihad, – Париж, 1829; Тагиров Р.Г., Нургалеев Р.М. Комментарии к «Мухтасар аль-Кудури», – Казань: Российский исламский институт, 2016.

² Ахмад ибн Али ибн Собит ал-Хатиб ал-Бағдодий, Бағдод тарихи, – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя; Муҳаммад ибн Ахмад ибн Усмон аз-Заҳабий, Тазкира ал-хуффаз, – Ҳайдаробод, Доиратул маорифил Усмонийя, 1958; Ҳожи Халифа Мустафо ибн Абдуллоҳ, Кашф аз-зунун ан асма ал-кутуб ва ал-фунун; Абдулхай Лакнавий, Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия, – Миср: Матбаа ас-саодат, 1906; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулхож, Буғят ас-соил ала хулоса ад-далоил, – Аммон: Марказ анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2015; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулхож, Ихтиёрот ал-имом ал-Кудурий лиғойри қавли Аби Ҳанаифа фи мухтасаруҳу ал-машхур, – Аммон. Марказ анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2020; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулхож, Ихтиёрот Қудурий фи мухтасариҳи ал-муътамада ала усул ал-бино – Аммон: Марказ анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2015; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулхож, Ал-масоилил муҳолифа ли расм ал-муфтий фий мухтасар ал-Кудурий, – Аммон: Марказ анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2020; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулхож. Манҳаж ал-имом ал-Кудурий фий мухтасариҳи, – Аммон: Марказ анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2020; Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулхож, Табақот кутуб ал-фуқаҳо инда ал-ҳанафийя, – Аммон: Марказ анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2020.

³ Cihan Doğan//Kudûri'nin El-Muhtasar Adli Eserinin En Eski TürkçeTercümesi//Dil Araştırmaları. 2022. №. 30. – Б. 139-156; Mustafa Tosun, Kudûri'nin el-Muhtasar isimlieserindeki rivâyetlerin değerlendirilmesi, Yüksek lisans tezi, – Konya: 2019; prof. Dr. Cengiz Kallek, Müctehid Hanefi alimi, İslâm Ansiklopedisi, – Cild. 26. – Б. 321-322; Ferhat Koca, Kudûri'nin (ö. 428/1037) Hanefî fýkhýna dair eseri, Cild. 31. – Б. 64-66; Necmeddin Güney, Kudûri'nin “Şerhu muhtasari l-Kerhi” adli eserinin ‘siyer’ bölümünün edisyon kritiği, Yüksek lisans tezi, – Konya: 2006; Hüsamettin Vanlıoğlu, Fatih Kalendar, Emin Ali Yuksel, Abdullah Hiçdönmez, Muhtasar-ı Kuduri Şerhi Lübab Tercümesi 2 Cilt Takım. – İstanbul: Muallim Neşriyat, 2017.

Shariy Juzhoniy, Hamidulla Aminov, and Saatmurad Pirimov⁴. In these studies, information about the life and works of the scholar came to light.

Relation of the topic of the dissertation to the plans of research work of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertation was completed at the International Islamic Academy of Uzbekistan within the framework of the scientific project A-1-051 - «Formation of healthy faith in the young generation based on a systematic analysis of the problems of Islamic studies from primary sources and the religious and educational heritage of our ancestors».

The aim of the research is to reveal the influence of Abulhusayn Quduri's work «Mukhtasar» on the development of Movarounnahr Hanafi jurisprudence.

The research tasks:

to illuminate the stages of development of the field of «Furu' al-fiqh»;

to reveal the emergence and development of the «Mukhtasar» genre in Hanafi jurisprudence;

carrying out a comparative analysis of fiqh texts written in Movarounnahr;

to shed light on the scholar's practical activities and scientific heritage in the development of jurisprudence;

to show the position of Abulhusayn Quduri in the class of Hanafi jurists;

scientific justification of the sources and writing style of the work «Mukhtasar»;

description of comments written to the source and their characteristics;

to reveal the description of trade issues presented in the work «Mukhtasar»;

scientific justification of the importance of the work «Mukhtasar» in the writing of Hanafi jurisprudential sources.

The object of the research is the development of Movarounnahr Hanafi jurisprudence in the XI-XII centuries.

The subject of the research is the influence of Quduri's work «Mukhtasar» on the development of the Movarounnahr Hanafi madhhab, in particular, the field of Furu'-al-fiqh.

Research methods. Research methods such as comprehensive approach, historicity, logic, analysis and comparative analysis were used in the dissertation.

The scientific novelty of the research is:

It is proved that the book of Abulhusayn Quduri «Mukhtasar» served as the basis for the formation of the genre of short texts (مختصر) in Hanafi jurisprudence due to the brevity of its formulations, their broad meaning, and their reliability;

The «Mukhtasar» proves that the author is a mujtahid scholar based on the original rules (أصول الفقه) in four places and in six places he gave a fatwa (فتوى) according to the rule of «rasm al-muftiyya» (رسم المفتي), not according to the founders Hanafi madhhab;

It is proved that Quduri's «Mukhtasar» served as a source for such works as 5 motamad («معتمد», «authentic») texts written by the jurists of Movarounnahr in the XI-XV centuries: «Bidoyatul mubtadi», «al-Vikaya», «an - Nukoya», «Tuhfat al-fukaho» and «Kanz al-dakoyk».

⁴ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, Фикхий йўналишлар ва китоблар, – Тошкент: Шарқ, 2011; Аминов Х., Примов С. Ҳанафий фикҳи тарихи, манбалари ва истилоҳлари, – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2017; Жузжоний А.Ш. Марғиноний ва унинг издошлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2000; Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги, Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари, – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010.

In the «Mukhtasar» within the framework of «Zahir al-riwaya» («ظاهر الرواية») «The most reliable narration») issuing fatwas not of Abu Hanifa, but of his senior students were chosen in 15 places, and 8 of them follow in the Hanafi madhhab, «Khidaya» and other («معتمد» «authentic») sources.

The practical results of the study are as follows:

it is substantiated that the services of Abulhusayn Quduri and the jurists of Movarounnahr in later periods were great in the formation and development of the genre of «mukhtasarnavislik» in furu' al-fiqh, which is one of the main fields of fiqh science, and that their works related to this field were widely distributed in the Muslim world as the main source of the Hanafi madhhab;

the scientific activity of the scientist was researched on the basis of historical and scientific sources, and eight works attributed to him were identified. They are mainly works written in different styles in the science of Furu'-al-fiqh: four in the style of discussion on controversial inter- and intra-sectarian issues, one on regulating the activities of judges, a commentary on one of the respected texts of the madhhab, and the famous «Mukhtasar» work. It was found that the scientist's only work was a collection of hadiths. All the works have been preserved. Four of them were published;

«Mukhtasar» texts in furu' al-fiqh science are divided into three types: the first is an independent text that does not rely on specific works; the second is a summary of one work; and the third is a summary of several works. «Mukhtasar» is one of the first types of texts, and it is determined that it is not an abbreviation of specific works but an independent text;

It was found that Abulhusayn Quduri used two methods of summarization in his work that were not used in previous texts. The first refers to information from chapters not previously mentioned, while the second refers to information from previously mentioned chapters. For example, in the «Book of Fasting», the expiation of a person who broke his fast on purpose will be the same as in the «Book of Revelation», which will be explained in the future. He also referred to the conditions stated in the «Book of Negotiations» that «the negotiation, as we have stated, will only take place with the goods that are valid in the company». It was found that this style was not used in the authoritative texts before it. Later, it was proven that the subsequent generation of summary books began to use this method effectively.

The reliability of the research results is based on the manuscript copies of the work «Mukhtasar» stored in the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan under inventory numbers No. 4836 and No. 8554, as well as the modern edition made by Said Bektosh in 2014. Based on the evidence, the modern comparative approach is explained by the fact that historical methods were used and a number of scientific research methods developed in the Eastern and Western schools of Islamic studies were used, and the research results were confirmed by authorized organizations.

Scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the research results is explained by the fact that the scientific-theoretical conclusions about the place of Abulhusayn Quduri in the development of Movarounnahr Islamic sciences and the fact that the work «Mukhtasar» is an important source in the science of Hanafi jurisprudence serve as a basis for future scientific research in the field.

The practical significance of the results of the research is «Islamic history and source studies», «Islamic history in Central Asia», «Islamic studies», «Islamic jurisprudence», «Methodology of Islamic law», «Basics of Islamic law», «Classical jurisprudential texts (Furu' al-fiqh)», «Movarounnahr allamalari» is based on the fact that they can be used in enriching the content of subjects with new theoretical developments, in the development of field-related facultative classes, seminars, and special courses.

Implementation of the research results. Based on the proposal and scientific-practical recommendations developed as a result of the research conducted on the specific features of mukhtasarnavism in Hanafi jurisprudence in Abulhusayn Quduri's work «Mukhtasar»:

Conclusions that Abulhusayn Quduri's book «Mukhtasar,» which is short in words, broad in meaning, and reliable, is the foundation for the development of the genre of short texts in Hanafi jurisprudence, are embedded in the content of the book «Islamic Encyclopedia,» which was prepared on the order of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan (reference No. 02-03/7585, October 5). As a result of the understanding and correct interpretation of jurisprudential texts from the main sources of Sharia, the essence of Islamic concepts was revealed more widely, which served to increase the religious culture of the population;

5 texts of the motamad («معتمد» «reliable») texts by Movarounnahr jurists: «Bidayatul mubtadi», «al-Wiqaya», «an-Nuqaya», «Tuhfat al-fuqaho», «Kanzud daqiq» in the XI-XV centuries were written, and the conclusions that Quduri's «Mukhtasar» served as the basis for all of them were included in the topic of the seminar «Classification of authoritative texts in Hanafi jurisprudence» at the Imam Bukhari Islamic Institute under the authority of the Muslim Office of Uzbekistan. (Reference No. 2535 of the Office of Muslims of Uzbekistan dated October 5, 2022). As a result, the most convenient and effective classification of short works for education in jurisprudence and their general and specific aspects were introduced;

in «Mukhtasar,» he based his ijihad on the original rules in four places (أصول الفقه) and issued a fatwa in six places in accordance with the rule of «rasm al-mufti» (رسم المفتي) and the fact that the author is a mujtahid scholar and the genre of «Mukhtasar». Scientific conclusions about the importance of Islamic sciences are included in the content of the book «Historical-philosophical heritage of the scholars and thinkers of the Middle Ages» prepared on the basis of an order of the Imam Bukhari International Scientific Research Center (November 9, 2022 of the Imam Bukhari International Scientific Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, Reference No. 02/626). As a result, information about the role and services of these Hanafi scholars in the formation of theories of Islamic law served to reach the scientific community;

In «Mukhtasar» within the framework of «Zahir al-Rivaya» («ظاهر الرواية» - «The most reliable narration») issues, it was found that fatwas of senior students of Abu Hanifa were selected in 15 places, and in 8 of them they follow the Hanafi Mazhab based on «Hidoya» and other authoritative sources, Short texts on science and their formation were included in the book entitled «Scientists of the Great Country» prepared by the Imam Termizi International Research Center commissioned (Handbook 01-

07/138 of 26 August 2022). As a result, readers are closely acquainted with the content and essence of the work of the scientist.

The approbation of the research results. The results of this research have been approved at 9 - 6 international and 3 national scientific-practical conferences.

Publication of the research results. 16 scientific works on the topic of research were identified, including 7 articles in scientific publications recommended for publication of the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, 4 of them in republican journals and 3 in foreign scientific journals. Abstracts were published in three local and six foreign conference collections.

The structure and scope of the dissertation. The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of used literature, and appendices. The length of the dissertation is 134 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introduction, based on the relevance and necessity of the topic of the dissertation, the purpose, objectives, object, and subject of the study are determined. The relevance of the research to the priority directions of the development of science and technology is shown, and the scientific novelty and practical results of the work are described. Based on the reliability of the obtained results, their theoretical and practical importance is revealed. Information is presented on the implementation of research results, approval of the work, published works, and the structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation, entitled «**Theoretical-methodological foundations of researching the development of Hanafi jurisprudence**» describes the emergence and spread of the Hanafi madhhab, the formation and development of works related to the «furu'» science of Hanafi jurisprudence and works of the «Mukhtasar» genre, as well as their methodology and their classification according to different views. and the comparative analysis of the texts created by Movarounnahr scholars.

The first paragraph of the first chapter is called «*Stages of Development of the Furu' al-fiqh*». It describes the formation of the Hanafi school, writing books on fiqh, and also classifies works into two periods. The first are the three-level works that form the basis of the formation of the mazhab, which are called «Zahir ar-Rivaya» (also called «Usul»), «Navadir» (Rare hadiths) and «Nawazil» (new fatwas). "Zahir ar-Rivaya" is a compilation of fatwas by Muhammad ibn Hasan Shaybani, which consists of six books. It is rated first because of the high reliability of the narration. "Nawadir" is fatwas compiled by Muhammad and his disciples of this generation. According to the authenticity of his narration, it ranks second. "Nawazils" were created by scholars starting from the great-grandchildren of Abu Hanifa until the 12th century, in which the first two contain fatwas on unimplemented issues. The last of these is the masterpiece of Sadr Shahid (1090-1141) "al-Waqeot". These three sources gave birth to the Hanafi school of thought.

Second, legal writings that did not enter the above class were classified into two styles. During the period when the fatwa books on "Nawazil" were written and later, many works on furu' al-fiqh were created by the jurists, which combined the

problems of the above three levels of sources and formed different genres in the science of fiqh. In the research, these works were classified according to two styles.

The first is the method of division into «respected» (considered) and «disrespected» (ignored), and the next is classification into types called «motamad» (trustworthy), «makbul» (accepted) and «disrespected». mardud» (rejected). The research involved works in six genres, each formed according to a certain style in the Hanafi madhhab. These are: «texts» or «abbreviations», «comments», «khoshiei», «mabsuts», «environments» and «fatwas» (the difference of this genre from «navazila» is that it includes new fatwas and original issues of mazhab).

In the classification of fiqh, works were initially divided into genres and defined. Then questions in it were classified according to such factors as the compatibility of fatwas «Zohir ar-Rivay», comprehensibility of expressions, level of scientific potential of the author.

The second chapter, entitled «*Emergence and Development of the Mukhtasar*» Genre, talks about the historical necessity, formation, and writing style that arose for the creation of «mukhtasar» texts among fiqh books. Dictionary and terminological definitions of this genre are analyzed. The general and separate meanings of the words «Mukhtasar» and «text» were clarified as a jurisprudential reform. «Mukhtasar» books in fiqh science are divided into three types. The first: works that are originally abbreviated, including Kuduri's "Abbreviated". The author did not comment on this. The second is works that are abridgements of a specific work, including works such as "Kanz ad-Daqq" by Abul Barakat Nasafi and "an-Nuqaya" by Ubaydullah ibn Mas'ud. Nasafi abridged this work from his work "al-Wafi". Ubaydullah ibn Mas'ud created his work by reducing the book "Self-rivelessly al-Hidoya, the FI of the Fiith Masau, Al-Hidoya," hikathya Qudrada, "of his work. The third is books that are an abbreviation of several sources. It includes Burhoniddin Marginoni's "Bylymic Al-Mubtadiy". This masterpiece was based on two books to this work. One is a work of "Al-maemu-es-afir" of Jahuri's "Halkaarak".

According to the results of the research, the formation of the genre was divided into two periods and analyzed. First, it was the period when Muhammad al-Shaybani's al-Jame al-Saghir, Tahawi's «Mukhtasar», Hakim Shahid's «al-Kafi» and Karkhi's «Mukhtasar» were created, and although it was thorough in terms of the authenticity of its narratives, it had flaws as a genre. The second is the period of «Mukhtasar» and the period of brief writings written after it, when the genre was fully formed and embodied the following conditions: the text should be short, based on reliable sources, cover the main issues, be limited to the judgments, and be expressed in understandable short phrases. Abulhusayn Quduri developed the style of previously written texts and completed their perfect formation. Dozens of reliable texts were also written in the following centuries. «Mukhtasar» was taken as a basis for them.

In the third paragraph of the first chapter, entitled «*Comparative analysis of jurisprudential texts written in Movarounnahr*» the order of the statements of rulings in Abulhusayn Quduri's work «Mukhtasar» and some issues in it were compared with the most reliable sources of the Hanafi madhhab created in our country. Muvaroonnahr jurists: «Bidayatul mubtadi» by Burkhaniddin Marginani, «al-Wiqaya» by Tajush shari'a Mahmud ibn Sodrush shari'a, «An-Nuqaya» by Ubaydullah ibn Mas'ud, «Tuhfatul

fuqaha» by Alauddin as-Samarkandi, «Kanz ad-daqq» by Abul Barakat an-Nasafi were involved in the research.

It is suitable for the condition of the text to be short. Only Al-Kahi and Tuhfat al-Fuqaha are expressed wider than others. The motivation to the reliable sources of the sect is that all regulations are expressed in accordance with the condition that only judges are reflected with short phrases that reflect multiple data. Among the abbreviators, in al-Nuqayyah, due to the fact that a lot of attention was paid to the shortening of sentences, it created complexity. In the rest of the texts, the phrases are explained in simple language. Since the works "al-Wiqaya" and "an-Nuqaya" are limited to the issues of "al-Hidaya", they do not mention the topic of inheritance. All other texts refer to this section.

The famous work of the Hanafi madhhab «al-Hidaya» and its text «Bidayatul mufti» were compared in detail with «Mukhtasar». According to the research, it was confirmed that all the issues except the Faraiz book (section) in «Mukhtasar» are perfectly presented in «Bidayatul Mufti». In addition, the issues that appeared in Muhammad al-Shaybani's work «al-Jame al-saghir» are described. «Mukhtasar» consists of 66 sections; «Bidayat al-mufti» consists of 58 sections. Some sections have been rounded up. Chapters are made in accordance with the order of «al-Jame as-saghir». It has been confirmed that Mahmud ibn Sodrush Shari'a of Tajush described all the issues of «al-Hidaya» in a concise form in his work «al-Wiqaya» and added to it in some places.

The third chapter of the dissertation, entitled «**Abulhusayn Quduri's contribution to the development of the Hanafi madhhab**» reveals the life of the scholar, his practical activities in the development of jurisprudence and the classification of his works, his position among the jurists, and the sources and writing style of «Mukhtasar».

The first paragraph of the chapter is called «*Practical activity and scientific heritage of the scientist in the development of jurisprudence*», in which the life and scientific activity of Abu Husayn Ahmad ibn Muhammad Quduri al-Baghdadi al-Hanafi, his teacher, and his students are compared and analyzed, and the biography of the scientist is restored. It has been determined that Faqih lived in Baghdad, carried out scientific activities there, was born in 973, and died in 1037. The scientist made a significant contribution to the development of the madhhab through his practical activities and written works.

In the X-XI centuries, disputes between madhhabs developed in Baghdad. Quduri left a significant mark on the development of Hanafi jurisprudence, both practically and theoretically, in the science of khilaf, that is, comparative jurisprudence, which incorporates the fields of furu' al-fiqh and usul al-fiqh. In Iraq, the Hanafis and the Shafi'is lived in common areas, and in many cases there were disputes between them on controversial issues.

In order to prove the merits of the Hanafi madhhab, Quduri held discussions with scholars such as Abu Tayyib al-Tabari and Abu Hamid al-Isfaraini, among the great Shafi'i scholars. Due to his intelligence and potential, the scientist achieved great achievements in the defense of the madhhab.

Abulhusayn Quduri is the author of eight works. The books «At-Tajrid», «at-Taqrif», «at-Taqrif as-sani» and «Masailul khilaf bayna ashobina» were written in the

genre of jurisprudence. «Sharhi Mukhtasar al-Karhi» is a perfect commentary on «Mukhtasar al-Karhi», one of the most respected works of the madhhab. The work «Adabul Qazi ala Madhabi Abi Hanifa» describes the conditions and activities of the qazi. «Juz fil hadith» is the only work of the scholar dedicated to hadith. His book «Mukhtasar» is a text that contains the issues of furu' al-fiqh. Six manuscripts, five lithographs, three manuscripts, and two lithographic copies of this work's commentaries were involved in the research at the Institute of Oriental Studies, named after Abu Raikhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

In the second paragraph, entitled «*Quduri's ijtiḥad views based on Hanafism*», the scholar's career in the Hanafi madhhab is described based on different views. Scholars such as Ibn Kamal Pasha (d. 1534) and Ibn Abidin mentioned that he was in the fifth rank in the class of jurists. In this classification, Kuduri is said to be one of the categories that separate some narrations from others by saying "this is better" and "this is more authentic" and "this is better for people".

Accordingly, it was noted that Abulhusayn Quduri's book «Mukhtasar» in Hanafi jurisprudence was able to compete in a positive sense with the books of jurists such as Muhammad al-Shaybani of the second class and At-Tahawi and Abulhasan Al-Karhi of the third class. This is evidenced by the fact that only his «Mukhtasar» is widely used among jurisprudence texts written before the X-XI centuries.

Dr. Salah Abulhoj believes that the scholar was a mujtahid within the madhhab. In «Mukhtasar» the Hanafi madhhab, contrary to the issues of «Zahir al-Rivaya» («ظاهر الرواية» - «The most reliable narration») in 4 places with its own ijtiḥad, relying on the original rules (usul al-fiqh) and in 6 places «rasm al -mufti» (رسم المفتي) proves that he issued a fatwa according to the rule. Within the framework of «Zahir al-Rivaya» issues, in 15 places, the fatwas of Abu Hanifa's senior students, and not Abu Hanifa's, were selected, and 8 of them are still followed in the Hanafi madhhab. These actions of the scientist were not criticized by later jurists. Maybe they were allied with him on some issues. This once again emphasizes that he was a scholar with the potential for ijtiḥad in matters within the madhhab.

In the paragraph of the second chapter, entitled «*Sources and style of writing Mukhtasar*» of the work of Abulhusayn Quduri, the sources on which it is based are discussed. The author himself did not leave information about the source of the work. The issues of «Zahir al-Rivaya», which includes six books, which are the theoretical basis of the madhhab, and the fact that it relies on the authoritative texts of its time, made «Mukhtasar» considered «mo'tamad» (reliable) by the scholars. Since Abulhasan commented on Karkhi's «Mukhtasar», it can be concluded that he used it in writing his work. Abulhusayn Quduri was educated by Abu Abdullah Muhammad. He is a student of Jassos, who commented on Tahawi's «Mukhtasar». Accordingly, it can be concluded that Quduri used Tahawi's «Mukhtasar» as a source for his work.

There is no preface in any copy of Mukhtasar. Tabarrukan quotes the verse that is the proof at the beginning of the book before explaining the duties of ablution, where the proofs are not stated. Evidence from the hadith is given in several other places. In most copies, the book of ablution begins after the basmala. In some of them, praise and blessings are also mentioned. The work ends with "Faroiz book". The structure of phrases is different, the prayer part is small and complex, and then it

becomes more detailed. The chapters from the beginning to the end of the book are comprehensively explained.

The previous "abbreviations" differed from the later ones in that repeated issues were encountered, evidences from verses and hadiths were presented. The characteristics of "Mukhtasar" that unites two eras are that it begins the work with a verse, then quotes verses in two places and hadith in three places. This work was described as a bridge between the "mukhtars" of the two periods.

In his work, Abulhusayn Quduri used a method of covering many issues in one sentence, which was not used in previous texts. Also, as a result of the research, it was found that two more methods were used: referring to information from chapters that were not mentioned before and using information from previous chapters. For example, the punishment of a person who deliberately broke his fast in the «Book of Fasting» will be the same as in the «Book of Revelation», which will be explained in the future. He also referred to the conditions stated in the «Mudarabah Book» by saying: «The negotiation, as we have stated, will take place only with the goods that are correct in the company.» It was found that these styles were not used in earlier authoritative texts. It began to be usefully used in short books written in the next period.

The third chapter of the study is called «**The Role of the Work «Mukhtasar» in the Development of Movarounnahr Hanafi Jurisprudence**», and it reveals the comments written on the source and their characteristics, the specific aspects of the trade issues described in the work, and the importance of «Mukhtasar» as a source in the writing of other works.

The first paragraph, entitled «*Comments on the Source and Their Characteristics*», describes the comments, margins, and annotations written on the work and their characteristics. As a result of the research, it was found that 104 comments and criticisms were written on the work «Mukhtasar». The work gained great fame during the author's lifetime. Several reviews were published during that period. Quduri's student Ahmad ibn Muhammad al-Aqta' (d. 1081) wrote the works «Sharhi mukhtasar Quduri» («The Big Commentary»)⁵ and «al-Muqni' sharh mukhtasar al-Quduri» («The Small Commentary»). Al-Aqta devoted a lot of space to evidence in his work. He also discussed with evidence the issues that Imam Malik and Imam Shafi'i disagreed with. Alloma Kavari said about this review: «This is certainly one of the best reviews of «Mukhtasar»».⁶

It was found that there are 18 commentaries written by scholars from Movarounnahr and neighboring countries, and they belong to the period up to the IX century of Hijri. It is known that Mahmud az-Zamakhshari (d. 1143) wrote a commentary called «Sharhi mukhtasaril Quduri». Salah Abulhoj reported that Alauddin al-Samarkandi (d. 1157) wrote a work called «Sharhi mushkilot Quduri».⁷ Burhoniddin Marginani's work «al-Hidaya» was also mentioned among the written comments. Among the jurists who wrote commentaries on Quduri's "Mukhtasar", seven of them wrote two and one three separate commentaries on it during their lifetime.

⁵ Абдулганий ибн ал-Гунаймий ал-Майдоний, ал-Лубаб фи шарх ал-китаб. – Мадина: Дор ас-сирож, 2014. – Ж. 1. – Б. 363.

⁶ Ўша асар. – Б. 365.

⁷ Салоҳ Абулхож, Табақот кутуб ал-фуқаҳо инда ал-ҳанафийя, – Аммон: Марказ ал-анвор ал-уламо ли ад-дироса, 2020. – Б. 33.

Three manuscripts and two lithographic copies of comments written on Abulhusayn Kuduri's work "Mukhtasar" were found and studied in the resource treasury of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

The third chapter, entitled «*Description of Trade-Related Issues Mentioned in the Paper*», discusses the trade mentioned at the beginning of the source section as well as related issues and regulations. Abulhusayn Quduri in his work "Mukhtasar" described trade and related topics as the most important thing for the society after the prayer section. In the work, the view that a person is not considered a perfect Muslim if he only prays or prays five times a day, but if his property dealings between people are not correct, was given priority.

The title of the chapter is "Book of Trades" in the plural. It is pointed out that there are several types of trade. There are four types of trading, and each is named after its own name: Bai'ul-mukaiza, consumption, selling for money, and Salam trading. The author describes «Trade Book» in several chapters. The first chapter is followed by the chapters «Conclusion of the contract», «Decision-making», «Aib Ichtiyar», «Corruption Trade», «Ikola», «Murobah and Tavlia», «Riba», «Salam Trade» and Traty». In some manuscripts, the topic of expenses is allocated to a separate «book».

In the introduction to the "Book of Trades" section: the conditions of correctness of trade, cases of cash and cash in trade, trade of food and grains, issues of selling goods by covering, weighing, measuring in a container of unknown capacity and weighing with an unknown stone, animal trade, gas trade, issues such as the sale of real estate and the sale of fruit trees are described.

In the third paragraph, entitled «*Meaning of «Mukhtasar» in writing Hanafi sources of jurisprudence*» it is revealed that «Mukhtasar» is one of the most used books as a source in Hanafi jurisprudence. Based on it 104 comments and footnotes. "Mukhtasar" is a reliable jurisprudential text, more than 10 other reliable texts were created based on it, apart from writing commentaries on it due to the writing style and ease of use. Scholars such as Ishaq ibn Muhammad (d. 1660), Abu Bar ibn Ali (d. 1398), Muhammad ibn Mustafaibn Zakariyya (d. 1234) and Muhammad ibn As'ad ibn Muhammad (d. 1090) Abulhusayn Based on Kuduri's "Mukhtasar" they wrote poems with the same name "Nazmun li-mukhtasar al-Kuduri". Based on Abulhusayn Kuduri's "Mukhtasar" Muhammad ibn Umar ibn Muhammad (d. 1219) was called "Kashfu talhisi mukhtasar Kuduri" and Abdurrahim ibn Muhammad (d. 1272) "Jawami'ul kalim ash-sharifa ala mazhabil Imam Abi Hanifa" created simplified texts named. The work was written by Muhammad Ashiq in 2004 as "al-Tashil al-Zaruri li masail al-Kuduri", Dr. Muhammad Mahrus in 2006 as "al-Izah wa al-Bayan al-Zaruri" and Husain Hasani in 1911 as "Question and Answer". wrote response-style works. The simple narrative style of the work, the wealth of information, and, most importantly, the fact that it is based on credible narratives make it a source that is always used in Hanafi jurisprudence.

CONCLUSION

Based on the scientific and practical research of Abulhusayn Quduri's «Mukhtasar» and the goals and objectives of the research, the following conclusions were reached:

1. The complete formation of the Hanafi school ended with the compilation of fatwas issued by Abu Hanifa and his senior students into books. The writing of works on the rules of issuing judgments from Shariah sources and the establishment of judicial affairs according to the Hanafi school in the regions caused its practical development and expansion. The first fiqh books are divided into three categories: «Zahir al-Rivaya», «Nawadir» and «Nawazil». The first two were written by students of Abu Hanifa at the same time and differ from each other in the reliability of their narrations. A third type of book was written later by the disciples of Abu Yusuf and Muhammad and later generations of scholars up to the XII century, which contained matters not addressed by Abu Hanifa and his companions. Works belonging to the type of «nawazil» were created in parallel with the books, and in later periods, new styles of books were created in the direction of furu' al-fiqh. They were divided into six genres and classified into two styles according to their reliability. The first is the traditional style, in which works are classified into «reputable» and «non-reputable». Dr. Salah Abulhoj, one of the modern scientists, proposed to classify fiqh sources into three categories: «motamad», «maqbul» and «mardud». In the study, the classification of jurisprudence works was carried out in both ways.

2. In «Mukhtasar»-style works, the cited judgments are stated without evidence, directly, and in order. The reason such books should be short and contain many meanings is to make it easy for the fatwa giver to find the issues he is looking for and for the seeker of knowledge to memorize them. In usage, the words «brief» and «text» are used both synonymously and as separate words. «Mukhtasar» works as a genre have both meanings. The development of works in this style passed through two periods: the first was the period of formation, the stage that created the works of Hakim Shahid «al-Kofi», «Mukhtasar» of Ja'far Tahawi, and «Mukhtasar» of Abulhasan al-Karhi; the second was the period of completion of the development, in which Abulhusayn Quduri's «Mukhtasar» and the texts based on it were written.

3. The main characteristic of jurisprudential texts is their short and concise presentation. All of the authoritative texts in Mowarounnahr are abridged, except for Tuhfatul Fuqaho, which is a little more detailed than the others. In the works «Bidayatul Mubtadi», «al-Wiqaya» and «an-Nuqaya» the book of Faraiz is not mentioned. While the authoritative jurisprudential works in Mowarounnahr are mostly explained in simple phrases, in al-Nuqaya more attention is paid to shortening compared to others, creating some complexity in the sentences. «Bidayatul Mubtadi», «Kanzud Daqiq», «Viqaya» and «An-Nuqaya» work sections begin with «Nikoh Kitobi». «Tuhfatul Fuqaho» begins with the «Book of Trades» like Quduri's «Mukhtasar». Although Quduri's «Mukhtasar» is the source for the reliable works of the «mukhtasar» genre created by Mowarounnahr, the order of the chapters and the structure of the sentences are different. Only in «Bidayatul mubtadi» are the issues of «Quduri Mukhtasari» stated unchanged.

4. In the X-XI centuries, the center of the Abbasids, Baghdad, had various jurisprudential schools, so there were disputes between them. Abulhusayn Quduri appeared on the stage as a defender of Hanafi jurisprudence and had many fruitful

scientific debates with Shafi'i scholars. His discussions on the interpretation of the Hanafi madhhab as the quality of the perfect path became a factor in the further development of the madhhab. Eight works by the scientist have been identified; seven of them are works written in different styles on the science of *furu'ul fiqh*, and only one is dedicated to the science of hadith. His works entitled «Tajrid», «At-Taqrīb», «At-Taqrīb as-sani» and «Masailul khilaf bayna ashobina» are devoted to controversial issues between madhhabs. The work «Adabul Qazi ala Mazhabi Abi Hanifa» is a manual that regulates the activities of judges. The works «Mukhtasar» and «Sharh Mukhtasar al-Karhi» were written in the style of summary and commentary. His book, known as «Juz fi al-Hadith» is the only work in the science of hadith, in which he collected the hadiths narrated by him. The scientist's scientific legacy, as well as his practical arguments, had a positive impact on the development of Hanafi jurisprudence.

5. All biographers unanimously recognized that Quduri was the leader of the Hanafis of his time. In the books of *Tabaqat*, it is said that he was among the jurists in the rank of translators, that is, those who determine the merits of narrations and distinguish them with the terms «this is better», «this is more authentic» and «this is better for people». Based on modern research, it is revealed that «Mukhtasar» is one of the most useful books in the madhhab, and because it expresses his opinion on more than twenty issues according to the rules of *usul al-fiqh* and *rasm al-mufti*, the author is a scholar who has the potential to do *ijtihad* within some issues of the madhhab.

6. In the work of Abulhusayn Quduri, although it is not stated which source it is based on, as a result of the research, it was found that it is based on «Zahir ar-riwaya» and the works of Tahovi, Hokim Shahid, and Karkhi, which were created later. It differed from the later ones in that the earlier «mukhtasar» contained repeated issues and presented evidence from verses and hadiths. The characteristics of «Mukhtasar» that unite two eras are that it begins the work with a verse, then quotes verses in two places and hadith in three places. This work acts as a bridge between the «Mukhtasar» of the two periods. The fact that only this work is used among ancient texts proves that its style of writing is convenient.

7. Due to interest in «Mukhtasar», masterpiece of Abulhusayn Quduri, 104 comments and notes were written. Eighteen comments written by scholars from Movarounnahra and neighboring countries, dating back to the IX century of the Hijra, were identified. Two commentators, Ahmed ibn Muhammad al-Aqta and Abu Bakr al-Haddad, wrote two different commentaries due to their great interest in the work. Among the comments written for the work, «Al-Hidaya» also reached a high level.

8. According to tradition, in *fiqh* works, the prayer section is described first, and then the *muamalat* section. Prayer is usually followed by business or family matters. Abulhusayn Quduri considered it relevant and started it with trade. This is because financial transactions between people are considered a very important and sensitive matter in society. In the work, he described the issues of trade and cited factors that harm and destroy it. The main principles of trade are trust between people, saving, and keeping promises. These qualities create healthy competition in primary production and trade, create confidence in the sale of goods, and create an environment conducive to foreign investment. This is an important factor for the economic development of society.

9. «*Bidayatul mubtadi*» by «Mukhtasar» Burhoniddin Marginani, «*al-Wiqaya*» by Tajush shari'a Mahmud ibn Sodrush shari'a, «*An-Nuqaya*» by Ubaidullah ibn Mas'ud,

«Tuhfat al-fuqaha» by Alauddin al-Samarkandi, «Tuhfat al-fuqaha» by Abul Barakat an-Nasafi, Kanzud Daqiq, Al-Mawsili's «al-Mukhtar», Muzaffaruddin Ahmed ibn Ali Saati's «Majmaul Bahrain», Haji Ali Halabi's «Multaqul Abhur» and Abu Ubaidullah ibn Muhammad al-Kashgari's «Munyatul Musalli» were found based on evidence. Five of these are authoritative works by our country's jurists.

Based on the findings and conclusions of the study, the following practical suggestions and recommendations were made:

1. Taking into account the importance of the scientific heritage of Abulhusain Quduriy in the development of Islamic civilization, the preparation of a monograph entitled «The Role of Abulhusain Quduriy in the Development of the Science of Movarunnahr Hanafiy Fiqh» for specialists in the religious and educational sphere at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

2. Since the work «Mukhtasar» is a fundamental source on the science of Furu'al-fiqh, its inclusion as an additional literature in the existing science of «fiqh texts» in the higher and secondary special religious educational institutions under the International Islamic Academy of Uzbekistan and the Muslim Office of Uzbekistan.

3. Translating the work of Quduri «Mukhtasar» into Uzbek to meet the needs of our compatriots interested in fiqh science, taking into account the fact that the information is consistently stated in a simple style and is based on reliable sources.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

ТУРАБОЕВ НОДИРБЕК КАБИЛОВИЧ

**ВЛИЯНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ КУДУРИ «МУХТАСАР» НА РАЗВИТИЕ
ХАНАФИТСКОГО ФИКХА В МАВАРАУННАХРЕ**

24.00.03 – Учение фикха и калама. Теология

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ
ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСЛАМОВЕДЧЕСКИМ НАУКАМ**

ТАШКЕНТ – 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2020.2.PhD/Isl43

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.iiiau.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz)

Научный руководитель: **Муҳаммадсидиқов Муҳаммадолим Муҳаммадрозик ўғли**
доктор политических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Юсупова Нигора Жалолиддин кизи**
доктор юридических наук, доцент

Зиёдов Шовосил Юнусович
доктор исторических наук (DSc)

Ведущая организация: **Институт Востоковедения Академии Наук Республики Узбекистана имени Абу Райхана Беруни**

Защита диссертации состоится «___» декабря 2022 года в ___ часов в виде онлайн/оффлайн заседания Научного совета DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрировано за № 119). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «___» декабря 2022 года.
(реестр протокола рассылки № 13 от 18 ноября 2022 года).

Д.Р.Махсудов

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, доцент

С.А.Рустамий

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, доцент

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью исследования является установление влияния произведения «Мухтасар» Абулхусайна Кудури на развитие ханафитской юриспруденции Маварауннахра.

Объектом исследования является история развития ханафитской юриспруденции Маварауннахра в XI-XII веках.

Предметом исследования является влияние произведения «Мухтасар» Абулхусайна Кудури на развитие ханафитского мазхаба Маварауннахра, в частности, на развитие раздела фуру'-ал-фикх.

Методы исследования. В диссертации использовались такие методы исследования, как комплексный подход, историчность, логика, методы анализа и сравнительного анализа.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

доказано, что книга «Мухтасар» Абулхусайна Кудури благодаря краткости формулировок, широкому смысловому охвату и своей достоверности послужила основой для формирования жанра кратких текстов (مختصر) в ханафитской юриспруденции;

установлено, что автор «Мухтасар» является ученым-муджтахидом, на основании того, что он не согласуя с основателями ханафитского мазхаба и самостоятельно опираясь на первоначальные правила (اصول الفقه) в четырех местах и на правило «расм аль-муфтия» (رسم المفتي) в шести местах издал фетвы (فتوى);

обосновано, что именно «Мухтасар» Кудури послужил основным источником для 5 текстов муътамад (“معتمد” – достоверный), написанных правоведами Маварауннахра в XI-XV вв.: «Бидаятул мубтади», «аль-Викайя», «ан-Нукайя», «Тухфат аль-фукахо», и «Канз ад-дакаик»;

на основании «Хидая» и других достоверных источников (“معتمد” – достоверный) доказано, что в произведении Кудури «Мухтасар» в рамках проблем «Захир ар-ривая» (“ظاهر الرواية” - «Самое достоверное повествование») выбраны фетвы не Абу Ханифы, а его старших учеников в 15 местах, и 8 из них следуют ханафитскому мазхабу.

Внедрение результатов исследования.

На основании предложений и научно-практических рекомендаций, разработанных в результате проведенного исследования особенностей жанра мухтасар в ханафитской юриспруденции в труде «Мухтасар» Абулхусайна Кудури:

Выводы диссертации о том, что книга «Мухтасар» Абулхусайна Кудури благодаря краткости формулировок, широкому смысловому охвату и своей достоверности послужила основой для формирования жанра кратких текстов (مختصر) в ханафитской юриспруденции включены в содержание книги «Исламская энциклопедия», подготовленной на заказу Комитета по делам религий (Справка Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан № 02-03/7585 от 5 октября 2022 года). В результате понимание и правильное толкование юридических текстов из основных источников шариата, сущности исламских понятий послужили повышению религиозной культуры населения;

Выводы диссертации о том, что автор «Мухтасар» является ученым-муджтахидом, на основании того, что он не согласуя с основателями ханафитского мазхаба и самостоятельно опираясь на первоначальные правила (اصول الفقه) в четырех местах и на правило «расм аль-муфтия» (رسم المفتي) в шести местах издал фетвы (فتوى) были включены в тему семинара «Классификация авторитетных текстов в ханафитской юриспруденции» в Исламском институте имама Бухари под руководством Мусульманского управления Узбекистана. (справка № 2535 Управления мусульман Узбекистана от 5 октября 2022 года). В результате была введена наиболее удобная и эффективная классификация произведений в жанре мухтасар для обучения фикху, их общие и частные аспекты;

Выводы диссертации о том, что именно «Мухтасар» Кудури послужил основным источником для 5 текстов муътамад (“معتمد” – достоверный), написанных правоведами Маварауннахра в XI-XV вв.: «Бидаятул мубтади», «аль-Викайя», «ан-Нукайя», «Тухфат аль-фукахо», и «Канз ад-дакаик” и научные выводы о значении жанра «мухтасар» для исламских наук включены в содержание книги под названием «Историко-философское наследие ученых и мыслителей Средневековья» подготовленной по заказу Международного научно-исследовательского центра имама Бухари (справка № 02/626 Международного научно-исследовательского центра имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 09 ноября 2022 года). В результате информация о роли и заслугах этих ханафитских ученых в формировании теорий исламского права была доведена до научного сообщества;

Сведения о том, что на основании «Хидая» и других достоверных источников (“معتمد” – достоверный) было доказано, что в произведении Кудури «Мухтасар» в рамках проблем «Захир ар-ривая» (“ظاهر الرواية” - «Самое достоверное повествование») выбраны фетвы не Абу Ханифы, а его старших учеников в 15 местах, и 8 из них следуют ханафитскому мазхабу, и сведения о текстах мухтасар и их создании вошли в содержание книги «Великие ученые Великой страны», подготовленной по заказу Международного научно-исследовательского центра имама Термизи (Справка № 01-07/138 Международного научно-исследовательского центра имама Термизи при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 26 августа 2022 года). В результате читатели получили возможность близноразнознакомиться с содержанием и особенностями произведений ученого.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования прошли апробацию на 6 международных и 3-х республиканских научно-практических конференциях.

Публикация результатов исследования. По теме исследования было опубликовано 16 научных работ в том числе 7 статей в научных изданиях, рекомендованных к публикации основных научных результатов докторских диссертаций ВАКом РУз, из них 4 в республиканских изданиях, 3 в зарубежных научных журналах. Тезисы опубликованы в 3 местных и 6 зарубежных сборниках конференций.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Объем диссертации составляет 134 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (I part, I часть)

1. Турабоев Н. “Мухтасару-л-Қудурий” асари – ханафий фикҳидаги мўътабар манба//Ислом зиёси. Ўзбекистон халқаро ислом академияси. – Тошкент: 2021. №3. – Б. 23-33 (20.00.00.№17).
2. Турабоев Н.Имом Абулхусайн Қудурий – ханафий фикҳи ривожига улкан ҳисса қўшган аллома //Ислом тафаккури. – Тошкент: 2020. – № 4. – Б. 65-70(20.00.00.№1).
3. Турабоев Н.“Мухтасарул Қудурий” – Абулхусайн Қудурийнинг шох асари//Ислом тафаккури. – Тошкент: 2021. – № 1. – Б. 29-33(20.00.00.№1).
4. Турабоев Н.Фикҳ илмида “мухтасар” жанридаги китобларнинг аҳамияти//Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2021. – № 5. – Б. 193-195(20.00.00.№13).
5. Турабоев Н. THE ROLE OF ABUL HUSSEYN AL-QUDURI IN PRACTICAL DISCUSSION// Asian Journal of Multidimensional research(AJMR). – India: Volume 11/ Issue 9. 2022. – P. 60-63 (SJIF 2022 = 8.179).
6. Турабоев Н. ABUL HUSSEYN AL-QUDURI – PROTECTOR OF HANAFI FIQH// PERIODICA. Journal of Modern Philosophy. Social Sciences and Humanities. Cracov. Poland:Volume 8/ July, 2022. – P. 21-23 (SJIF 2022 = 8.911).
7. Турабоев Н. THE DEVELOPMENT OF THE STYLE OF WRITING BRIEF TEXTS IN HANAFI JURISPRUDENCE, European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA) Available Online, – Las Palmas, Spain: Volume 3/ November, 2022. – P. 7-8.(SJIF 2022 = 7.223)

II бўлим (II part, II часть)

8. Турабоев Н.Ислом ҳуқуқшунослигида “Мухтасар” жанридаги асарларнинг аҳамияти// Ўзбекистон халқаро ислом академияси ёш олимлар кенгаши Ёш олимлар илмий-амалий анжуман тўплами, II. – Тошкент, 2021. – Б. 191-196.
9. Турабоев Н. Фикҳ илмида “Мухтасар” жанридаги китобларнинг аҳамияти// Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Ислом цивилизацияси ривожига алломалар меросининг ўрни” Ёш олимлар анъанавий илмий-амалий тўплами III –Тошкент: 2021. – Б. 182-186.
10. Турабоев Н. Қудурийнинг ҳадис илмидаги салоҳияти //“Ижодкор ўқитувчи” Республика илмий-услубий журнали. – Фарғона давлат университети, 2022. – Б. 77-79.
11. Турабоев Н. Ҳанафий мазҳабидаги мўътабар матнлар таснифи// Netherlans Intellectual Education Technological Solutions And Innovetive Digital Tools. – Amsterdam: 2022. – P. 56-61.

12. Турабоев Н“Ҳидоя” учун асос бўлган мўътабар манба// France International Scientific Online Conference: “Scientific Approach To The Modern Education Sistem”. –Paris: 2022. – P. 24-29.

13. Турабоев Н. Мазҳабимиздаги мўътабар фикҳий матнлар ёзилиш тараққиёти// Finland International Scientific Research Conference. – HELSINKI: 2022. №2. – P. 7-11.

14. Турабоев Н.Ҳанафий фикҳида мўътабар матнларга қўйилган шартлар//Belorus International Scientific Online Conference. – MINSK: 2022. – P. 77-79.

15. Турабоев Н. Қудурийнинг ҳадис илмидаги салоҳияти// Belorus international Scientific Online Conference.–MINSK: 2022. – P. 74-76.

16.Турабоев Н. Ҳанафий фикҳидаги дастлабки матнлар// USA International Scientific Online Conference.–WASHINGTON: 2022. – P. 285-287.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Босишга рухсат этилди: _____ 2022 йил.
Бичими 60x84 ¹/₁₆, «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 3. Адади: 100. Буюртма: № _____.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент, Интизор кўчаси, 68.

«АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ»
Давлат унитар корхонасида чоп этилди.